UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01268081 5

PG
3948
V3A15
1915

Видавництво „Вік“

Українська бібліотека, № 23.

С. ВАСИЛЬЧЕНКО.

ОПОВІДАННЯ.

Українська книгарня В. Совінського в Житомирі.

У КИЇВІ.
Друкарня В. П. Бондаренка та П. Ф. Гніздовського.
1915.

LIBRARY
MAR 22 1971
UNIVERSITY OF TORONTO

PG
3948
V3 A15
1915

Волошки.

—

Глибоко увійшли в стіни маленькі вікна. Крізь мутні шибки тихою задумою пробивається синє, боязке проміння, білою хусткою впало додолу й на стіл, на сивий килим. Із затинку над столом посхилялися сумні образи в сухих гвоздиках, у любистку та м'яті. На столі з-під рушника виглядає житній хліб, деревляна сільничка, а рядом з ними темніє пучок свіжих кучерявих польових волошок. Тихо в хаті. На полу біля напільного віконця спить мати. Біля печі під благенькою рядниною лежить на долівці дівчинка Устина.

Пізно вже, а їй не спиться. Ворочається, розкривається, тоненькі рученята за голову закидає, водить розплющеними очима по хатній прозорій темряві і щось вимарює собі. То соромливо всміхається, то мрійно зведе перед собою засмучені очі й шепоче щось губами. Відразу здерла з себе ряднину, проворненько схопилася й побігла до столу. Схилилася над волошками і стала квітку до квітки чепурненько складати в букет. Далі пішла до дверей, заторохтіла горщиками, водою заплюскотіла.

Мати на полу перестала сопти, підняла з подушки голову.

— Що ти там пораєшся? — промовила вона хрипко.

— Та нічого... спіть собі!—тихо одмовила дівчинка.

— Вечеряти вдруге збіраєшся, чи що?—допитувалась мати.

— Та нічого—кажу ж вам!—нетерпляче заспокоювала її дівчинка.—Волошки поставила в воду, щоб не зав'яли до ранку,—сказала спокійно далі.

Мати позіхнула.

— Возиться з ними, немов справді з чим путнім. Спала б краще.

Устина мовчала.

— Що ж, хоч десять копійок дасть він тобі за них?—ліниво спитала мати, протираючи рукою очі.

— А... одчепіться!—здвигнула плечем Устина:—вам усе б тільки гроші та гроші!..

— А що—ж хіба ото даром стільки лазила та ячмінь толочила! Хоч він твій учитель, та за те ж йому гроші платять... Хай і він платить.

— Не ваше діло!—грубо одрізала дівчина.

— Ну, ну!—ти не дуже мені... а то будуть в помийниці твої волошки!—посварилася мати.

— А як же...—спокійно одмовила Устина.

Мати замовкла, голосно позіхнула й повернулася до стіни. В хаті знову стихло. Устина принесла й виставила на вікні проти місяця глек з волошками, потім пішла й лягла. Поклавши щоку на долоню, вона боком дивилася на вікно.

Сині волошки проти місяця ще більше синіли, затуляючи собою мало не все вікно. Волохата тінь од них упала на стіл. Немов аж потемнішало в хаті від них, покращало... А за ними видко через вікно місяць в далекому небі; до нього боязко крадуться волохаті з білими крапками хмаринки, немов рибки на огонь плинуть...

Очі склепаються...

— А-ги!.. Держи!.. лови!.. — счинився галас під хатою. Затюкали, заверещали, ногами затупотіли. Затріщав тин на городі, щось шугнуло в гудину, зашуміло зеленням і бігло до дверей. За ним—свист, регіт...

Устина кинулася, як метіль, до вікна.

— Мамо! мамо!—швиденько, крізь сльози, стала вона будити матір.—Мамо! ось проснiться!

— А що там?—жахнулася зо сну мати.

— Не чуєте?... здається, знову парубки впіймали Мариню!—з болем промовила Устина й заплакала.

Заторигало щось сінешними дверима, сильно, нетерпляче.

Мати зірвалася з постелі і в сорочці, з розпущеною косою, як молода, метнулася в сіни.

Заторохтів засов, зарипіли двері, потім знову хряснули, зачинились. Знову грюкнув засов, аж завищав. Схлипуючи й важко дихаючи, в хату вбігла дівчина, розпатлана, розхрістана; спідниця зсунулася із стану й волочилась по долівці, крізь розпанаханий рукав сорочки світить голе тіло. Слідом за нею—мати. Під хатою загомоніли парубочі голоси... регіт, непотребні слова... Щось скілька разів

торигнуло дверима. І мати й дочка видерлись на піл, рядком прищулились до вікна, пильно і мовчки вдивлялися на двір. Устя стояла в кутку біля печі, ламала руки й тремтіла. В хаті—немов вимерли всі... Гомін з-під хати одходив далі, тихішав, потім зовсім не стало його чути. Тоді обидві злізли з полу.

— А, бодай ви головою понакладали, бузовіри прокляті, анахтеми, погибелі на вас немає!—почала клясти мати, звертаючись до вікна.

Мариня тим часом поправляла косу, одежу на собі.

— Побили?—звернулась до неї мати.

— Не били. Спідницю, здається, розірвали. Насилу вирвалась: хотіли, мугиряки, косу одрізати,— вже спокійно розповідала Мариня.

— Коли б таки остригли, коли б дав Бог!—промовила Устина, зціплюючи рученята.—Бо доки вже будеш ходити, доки будеш страмити...

Сльози знову забреніли в її голосі.

— А тобі яке діло?—злісно звернулась до неї сестра:—ти краща, то й мовчи. Побачимо, що з тебе ще вийде!—додала вона, розв'язуючи зубами вузол у подолі сорочки.

— Через тебе, ледащюго, може й мене люде заплюють. Скажуть: одного батька діти, то й робитимуть однаково... Бодай тебе саму під шум понесло, як ти мою долю живцем у воді топиш!..

— І що воно шкабарчить там, вилупок!—розсердилася мати.—Ходить по хатах, слухає, де хто що плеще язиком, та й собі тієї ж...

— А то що—ви мене добру навчите?—перебила

її Устина.—Годі вже: довели он одну до розуму. Навчали вас покійний тато, та мало: треба було бити, треба було катувати, духу з вас прислухаючись!—Оченята вогнем загорілись.

— Цить! довго ще ти будеш?—грізно крикнула на неї мати.—Шкуру на тобі спущу!—подивилась грізними, злими очима.—Бач, яка стара зробилася! Спать іди!

Устя схилилась на стіл і замовкла. Мати з Маринею, нахиляючись до вікна, лічили срібні гроші, що вив'язала Марина з подолу сорочки. Мова матері стала тихенька й ласкава.

Устина зітхнула й притихла.

Мати й дочка уляглися поруч на полу і тихо зашепотіли про щось між собою.

Мати підвела голову і повернулась до Усті.

— Лягай спати —чого манячиш, як привид?

Устя мовчала. Може й не чула. На полу зашепотіли ще тихіше. Мариня росказувала матері видимо щось веселе—часом обидві сміялися, уткнувшись у подушку. Устина задумалась. Суворо насуплені її оченята почали прояснятися знову. Думкою полинула вона з рідної хати. І мріється їй: в клас увіходить він—той, хто ніколи не виходить у неї з голови, вчитель. Милий, знакомий, голос добре з'учена хода... школярі уроків не знають, і він стає смутний... Ось він виходить на перемінку. Тоді встане одна дівчинка—худенька, в ластовиннячках, в убогій спідничині,—дожене його і соромливо подасть пучок синіх волошок. То вона, Устина. Він і осміхнеться, подякує... Він же так любить їх, бо сама вона бачила, як цілий день носив він у петельці дві

квіточки. Подумає: і в драному дівчина, й учиться не дуже добре, а мабуть любить мене більше за всіх...

— А як довідається, що сестра моя—Мариня?... В Усті похололо на серці,—ух, як соромно буде, як боляче!—Міцно заплющила очі й закусила губу; стало гаряче в щоки, в уха.—Господи, зроби так, щоб він не довідався про це ніколи, ніколи!..—подумала вона.

— А як дознається?.. Ну що ж,—я тоді роскажу йому по правді все, все...—Устина обгорнула рукою волошки, схилилась і сльозинка викотилася у неї з очей. Задумалася й потім зразу кинулась: Мариня теж згадує щось про вчителя... Яке їй діло до нього?!—прищулилась, прислухалась... Щось стукнуло в голову, огонь пішов по тілі й вона миттю зірвалася з місця.

— Брешеш, брешеш, паплюго!—крикнула вона на всю хату.—Хіба я не знаю, де ти була?... Ти з прикажчиками в якономії по бур'янах таскалась, а вчитель тебе й на поріг не пустить!

Мати й дочка обірвали розмову.

— Чого ти репетуєш, дурна!—обізвалася мати.—Ну зайшла до вчителя, книжечки почитати, та хіба це що?... Тобі ж завтра рано до школи йти. Лягай спатки,—ласкаво додала вона,—а завтра встанеш раненько, та наламаєш ще в огороді бузочку вчителеві.

Устя душею почула страшну для неї правду. Почуття сорому, якого не вимовити словами, немов полум'ям опалило всю її душу, і дівчині хотілося завищати од болю. „А як же мені в школу

тепер, як у вічі дивитися?“—промайнула думка. Навіть острах узяв дівчину перед цим. „Ні, ні... ні за що в світі... Ніколи очі мої більш не бачитимуть його... Буде йти вулицею—за тин сховаюся, городами обійду“—зразу подумала вона. І в одну хвилину побила, поламала, порвала в себе все те, що зв'язувало її з школою і з учителем. Тоді тільки став проходити той острах перед невимовним соромом—соромом за себе, за вчителя, за сестру, що несподіваною бурею пролетів по дитячій душі...

—

Затихло в хаті. Мати й дочка давно сплять, висвистуючи на перебій, немов у сопілки. Місяць зайшов десь за хату і в хаті притемніло. Устина зв'язує в узлик свої сорочки, спідниці, всяке збіжжя. Завтра, як зійде сонце, вона піде з свого села, —туди, де немає ні матері, ні вчителя, ні Марині, піде на хуторі шукати собі наймів.

— Буду робить, буду годить, то і в чужих людей не загину,—думає вона і личко її стає поважне, суворе.

Глянула на вікно, де стояли волошки: з такою охотою перед заходом сонця по одній квіточці зривала вона ці синенькі волошки, вишукуючи найкращі, найповніші з них,—тепер стоять далекі, чужі, нікому не потрібні...

Вийняла з води й недбайливо шпурнула до порогу.

1911.

У панів.

—

Іде Ларько вулицею, зігнувся й хилитається... Плетена шапка нап'ята на вуха, жмутом намотаний на шиї шарп, руденький повстяний пінжак, на ногах зашкарублі чоботи; вуси й борідка взялися кригою, шия втягнута в плечі, а під рукою вгорнута в драну хустину скрипка. Білі метелики снують кругом Ларька, сліплять, сідають на голову, на бороду.... позаду юрма дітей...

— Ларьку, а ну заграй чичіточки! Го-го! Та як же упився Ларько!..

— Ларьку, а коли ще підеш під Бойкову греблю на весілля?..

Кидають на нього мерзлим кізяком, перечіплюють, у сніг валяють.

— Га! хвороба на вас! кш!—кричить Ларько й ганяється по вулиці за дітьми, мов за горобцями.

— Чого це ти, Ларьку, стежкою не йдеш, та все в сніг лізеш?—Хіба ж туди йти?... Тобі он-куди йти!—і хлопці пхають його кудись у другий бік.

— Брешеш!—бубонить Ларько,—я все бачу і все знаю... Мене не одуриш...

Ларько таки справді все бачив і все знав:

бачив він, що кругом нього скрізь дерево в білому цвіту, бачив, що всі хаті вкриті зверху білими ковдрами, що скрізь у маленьких вікнах жовтіють крізь якусь сітку плями світла.

Значить—прийшла вже ніч.

А знає Ларько, що завтра Різдво, і що він іде до панів на хутір славити Христа. А там нагодують його, напоять і грошей дадуть, а то ще може пощастить і вкрасти що, як було минулого року. Де був допіру—Ларько вже забув, та й на віщо йому теє знати: де був—нема тепер.

Білі метелики вже перестали сльотою лізти в вічі, і йому стає видніше. Ларько бачить, що він уже за селом. Ген серед шляху манячить щось крізь вечірній суморок: то стоїть плакуча верба. За вербою будуть Горілі-борі, а за борами скоро й хутір.

З-за пазухи витягає Ларько пляшку і перехиляє до рота. Потім обережненько ховає її.

— Що таке Ларько?—бубонить він сам собі.— Ларько—не простий чоловік. Е-ге! Ларько дорогий чоловік... Хто Ларька не знає!..

Ларька таки знали люде. Знали й гомоніли, що він—справді дорогий чоловік, хоч часто ходить і битий і лаяний, хоч часто п'яний валяється з своєю скрипочкою по бур'янах та ровах. Гірке було життя Ларькове—всі бачили, та ніхто не чув, щоб жалівся він на нього коли словами. Словами він міг тільки попрохати собі у добрих людей чого-небудь, коли був тверезий, та голосно лаятися, як був п'яний. Своє ж горе, свої жалі оддавав він де-небудь на безлюдді живій скрипці, а вона вже го-

лосно плакала й далеко односила Ларькову тугу. Не раз бувало, що серед глухої ночі будила людей пекуча струна, і тоді казали люде, що то десь під тином проснувся Ларько та й засумував.

Іде оце Ларько степом, сяде один собі край битого шляху з горілкою, щільно мов дитину притулить до грудей свою скрипку, схилить низенько до неї свою пропащу головоньку—і заплачуть, заквилять струни, немов у тій скрипці озивається живе Ларькове серце. І бачили люде, що плакав тоді Ларько. І плакали разом з ним чужі люде, що проїзжали мимо нього степом.

Отакий Ларько...

А тепер він дуже впився і йде собі у полі по снігу. Йому здається, що відкілясь узялися і йдуть з ним поруч дьогтяр Панас та колесник Таран. Ідуть і щось росказують, сміються і пхають його головою в сніг.

— Ну й на що ви це робите, хлопці!—докоряє їм Ларько, встаючи з снігу!—Не шуткуйте! годі!—А вони не слухають: тільки встане Ларько, знову пхнуть. Ларько сидить серед снігу й лається. Одпочив трохи, встав: немає ні Панаса, ні Тарана, пішов шляхом сам. Іде серединою шляху й помічає, що хтось став серед дороги й не пускає його далі; одступився назад, хотів поминути—знов наткнувся на нього.

Ларько став і думає.

— Еге!—засміявся він, — це ж либонь я вже в хутір прийшов! Скоро як—і не помітив!—дивується собі. Далі причепуривсь, щоб до панів іти.

— Але ж які химерні пани! —думає Ларько, ви-

дираючись по чомусь угору,—які кумедні: заберуться, не-знати куди, та й видирайся до них... Коли б, часом, ще не одірватися, та в'язів собі не скрутити.

Разів скілька Ларько зривався й падав у сніг, аж таки виліз...

Боже, Боже... які роскоші, краса яка! Стоять скрізь столи, застеляні дорогими килимами, рядочками креселка з червоного бархатину; в чудових зільниках ростуть дивовижні квітки, а серед кімнати висить кришталеве паникадило... Люстри, золото, срібло... Так і сяє все, так і сяє... За що не візьмись, де не сядь—усе хитається. Придивляється Ларько і бачить, що крізь муровані стіни видніється небо з зорями, і не розбере він, чи вони в будинку, чи за будинком.

Ось одна зірка зірвалася і покотилась так низько над Ларьком, що він аж прищулився, щоб по щоці не вчепила.

— І до чого вже дійшли ті пани! – дивується він,– навіть небо забрали в свої покої.

По покоях прохожають пани, панянки й паненята, всі в шовках та в золоті. Ось одна з білим личком, як вишневий цвіт, і з темними, як чорнобривці, очима... Ступає легесенько, як пух...

— Ех, коли б я був малярем—думає Ларько,— змалював би я це личко, та й на божник поставив.

Ходить Ларько скрізь, розглядається, і любо йому, любо...

Та чого ж це всі одвертаються од Ларька? Йому так бажається, щоб панночка глянула, промо-

вила до нього слово; він би роспитав її за квітки, за все...

Зайде він з одного краю до панянки—вона губки надимає, одвертається; зайде з другого боку —те ж саме. Паненятка малі—й ті не хочуть на нього дивитися.

„Чого ж це вони такі непривітні, чого?“—гадає Ларько і почуває, як тихенько туга серце йому тисне.

Коли підходить до нього пан, сивий, суворий.

— Хто ти такий?—питає пан.

Ларько не знає, щó йому сказать, потім пригадав:

— Я ж Ларько, пане, отой, що ходить по людях грати.

— А ще хто ти такий?

Ларько сказав би, та й сам не знає, хтó він іще такий.

— А чого це в тебе чоботи в болоті, чого солома на тобі, чом голова не росчісана?—допитується пан.

Тоді пригадав Ларько все: пригадав що давно вже він зап'янствував, що не раз з кимсь побився, що ночував у болотах, в ожереті на полі,—і потупив він перед паном очі.

— А чого ти тут?—спитав пан.

Мовчи́ть Ларько.

— Не знаєш?—а я знаю: ти прийшов, щоб украсти що-небудь, як украв минулого року срібну ложку, що пропив у Ічні в жида Пенька.

Ларькові так соромно, що й місця собі він не знайде.

А пан каже:

— Вон звідціля, Ларько, бо ти злодій, п'яниця й мужик!—і рукою на поріг показує.

Тоді промовляють тихо, мов листом десь шелестять, панянки:

— Геть Ларька, геть з покоїв! Од нього горілкою тхне.—І шовковими рукавами носики затуляють.

І промовляють маленькі паненята:—геть Ларька, бо він забере нас у торбу!...

Ларькові робиться чогось шкода, Боже, як шкода!..

І знову каже одна панянка, каже друга і всі кажуть:

— Геть, геть, геть Ларька!—Підбігають і штовхають його в спину маленькими кулачками.

Заплакав Ларько та й пішов до порогу. Біля порогу його взяв такий жаль, що він аж спинився.

— Пани!—благає він, приклавши руку до серця, — не проганяйте мене—я не красти... я... я Христа славити прийшов,—пригадав він,—благословіть, пожалуста!—і зводить на панів заплакані очі.

Стоїть пан спиною до нього, мовчить, і всі змовкли.

„Змилувались, благословили!“ — думає Ларько і почуває, що робиться йому лекше.

Поспішаючись, щоб бува не передумали пани, налагодює він свою скрипку.

Стоїть Ларько у панів біля порогу, грає, і одна в нього думка засіла в голові: коли б тільки, коли б усю правду сказати!...

Чує Ларько, що серце його, як було вже не раз колись, із струною розмовляти починає.

„Ой щось буде“...—думає.

І от засумувала, затужила струна... знялася в грудях у Ларька гаряча хвиля, закипіло, забилося щось, стиснуло серце так, що хочеться тарахнути йому скрипкою об мур, щоб в тріски розлетілася. Його пальці впиваються в струну, смичок літає по струнах, і чує ухом Ларько, що струна говорить правду. Зсувається вага з Ларькового серця, на душі затишніше, і крапельки гарячі по лиці пливуть.

Глянув Ларько на панів:

Всі повернулися на нього, дивляться, немов сказати хочуть: „Так ти он який, Ларько!“ І лиця в них стають ласкаві до Ларька і смутні.

— Заждіть—ви ще не знаєте Ларька,—заждіть!

І знов захопило дух Ларькові: вже й не чує він, чи є в нього в руках скрипка, чи немає. А серце затужавіло, зробилося, як криця, і болить, і болить, і не перестає.

А по ньому щось креше, і летять од нього скалки золоті, срібні, білі... віхтями, снопами... і осяяли Ларька на всю кімнату... Стоїть, мов у огні.

І чує він, що над ним щось тужить; не тужить—криком кричить, правду Ларькову росказує. І догадується він, що то—струна.

Підвів очі Ларько; посхилялися панночки, білими хустинками очі витирають, плачуть. Плаче стара пані, плачуть паненята. Заплакав і старий пан, головою схилившись до столу на ріг.

— Ага пани! —думає Ларько,—що, п'яниця Ларько? злодій?... Тепер бачите, який Ларько?

І от затужили всі, підбігать до нього:

— Ой годі вже, Ларьку, годі, не грай уже! —благають.—Ой годі, бо серце з жалю розірветься.

І дітки плачуть і благають.

— Годі вже! годі, годі..

За руки хапають його, за смичок...

— Ні не перестану, не перестану!—думає собі Ларько.

— Ларьку! Ларьку!—ясно чує він инші голоси, що гомонять усе дужче та дужче.

— Ларьку! злазь, бо замерзнеш к сучому батькові!—і Ларько почув, як хтось штурхає його києм у спину.

...Злазить Ларько з верби і бачить: над вербою світить місяць, а кругом степ, засипаний снігом.

Стоять якісь люде,—чоловіки, жінки, діти, всі гарно зодягнені...

— Щó це тобі, Ларьку?... опам'ятайся: ось до утрені йдуть люде.

— Перехрестися, Ларьку!—гомонять кругом.

Ларько зав'язав у хустину скрипку, насунув на чоло шапку, не сказав ні слова й тихо побрів од людей у степ.

— А горенько тяженьке! — промовляє чорнява струнка молодиця,—і до чого тільки людина не доведе себе!..—й її карі очі блищять проти місяця смутком та жалощами.

Люде спинилися біля верби, розмовляли й поглядали туди, де манячіла на степовому роздолі маленька, самітна Ларькова тінь.

Оксана.

Сторінка з шкільного життя.

Сріблом підпливає, повіддю вилискує Полісся під місяцем—береги по далинах погубило.

Мріють бори за борами, очерети за очеретами, в густий туман сповивані, дрімотами пов'язані, білими снігами глибоко завіяні.

По селах заблимали каганці,—до перших огнів закували під віконню колядники.

І заворушились по темних нетрях між берегами, між очеретами та болотами сиві, волохаті сни та обмари, захитали тінями й валом повалили на села всі дороги й шляхи переливати чаром.

Край села сумно й самотно визирають із-за гилля високі мури і на стіні, на мурах, як свічка сяє проти темряви й мари невеличкий хрестик; під ним —золотяться на місяці ковані, квітчасті слова: „сѣйте разумное, доброе, вѣчное“...

І горить, вогнем палає на холодному мурі між сонними деревами живая думка й приглядаються до неї довгими ночами хіба тільки задумані зорі з далекого неба...

—

Не чути молодого гомону за мурами: тихо й порожньо там—одні з семинарів поїхали на свята до батьків, де-які пішли на село. В довгому коридорі, між семинарськими опочивальнями бубонить над книжкою „благочестивий“ Савка. Не подолавши святкового нуду, він махнув рукою на спочивок і по давньому звичаю вдався в зубрячку.

Біля грубок стоїть червоне сяйво; по кутках вихлюють тіні: розгомонівся Савка один на ввесь коридор, як цвіркун у порожній хаті.

Із однієї опочивальні блимає через двері бліденький світ. При маленькій свічці виряжає там товариш малого Щура вперше до панянки. Щур—молоденький семинар, у нього—білі кучерики й карі під чорними бровами очі, і має він до того кінчати цього року семинарію, то й треба йому наламуватись уже до паннів.

Порається біля нього чубатий товариш, галстуки чепляє, обсмикує, застібує, та все умовляє та навчає.

Щур і сміється й червоніє, і хочеться йому і боязко: готується, як дитина до купелі.

А прудкі мрії вже розгорнули перед ним принадний малюнок: веде він із семинарської церкви додому панну. Далеко майорить пір'я та квітки на її брилику. Щур держить її під руку й поважно росповідає про щось таке, що комусь збоку здається дуже цікавим; за ними назирцем тюпає цілий табун менших семинарів,—дивуються, заздрять, забігають наперед, почтиво зазирають у вічі.

— Чого роти пороззявляли?—суворо знизує він він їх очима,—зроду не бачили панночки?

Замарився Щур, осміхається.

Стоїть на дверях Савка, через книжку позирає на Шура веселими очима.

— До панянки?—браво підморгує він Щурові,—так-так!...—весело осміхається.

Далі повернувся, позіхнув і відразу кинувся на книжку, як цепова собака, й заторохкотів, як дячок.

Чепурненька кімната, вікна з ажурними занавісочками.

Водить Щур очима по кімнаті, нудить нудом смертельним.

Проти нього німа, як стіна, й велика, як світ, сидить у новій сукні панна Марія Васильовна, а в сумежній кімнаті тихо буркоче з другою панянкою зрадливий Щурів товариш, залишивши його одного плавати на глибокій воді. Говорить-говорить Щур, заговорюється, піт витирає,—гляне на панну, благаючи: допоможи, хоч слово промов!

Та ні духу ж, ні пари з уст.

А бідна головко!..

І починає Щур молоти, що тільки язиком натрапить. Таке... ніщо: придаточне предложеніє без главного, сказуєме без подлєжащого... аж самому сором: здається, плюнув би на половині слова та й змовк.

І бачить—ось-ось і той лад погасне.

А їй нічого: сидить, як гора кам'яная, нерухомая, в поважному спокою, і віє од неї, як од довічних борів Полісся таємною тишею, чарами-дрімотами,—і злипаються очі й дубіє язик у роті, пересихає од тих чарів.

Замовкне Щур, покірний, скорботний. Заворушилась, кашлянула... Заб'ється надія у Щура—чи не одживе мертва скеля, не заговорить?

Марно: то вітер колихнув сонним бором, зашелестів гиллям, та й одлинув... І знову замовкнув бір, ще глибше упірнувши в свої довічні сни.

— І хай Бог милує—отака трудна панна випала мені на перший раз!—бідкається собі Щур. А крізь ажурні занавісочки синіють на вікнах срібні пір'їни, блищать, міняться на місяці. Що то діється там, на дворі!..

Водить очима Щур по кімнаті, розглядає, марить у тузі: ех, коли б у цю панну та торохнув грім...

—

Сидить Щур під млином на гребні, розминає язик у роті, що лубком узявся, сам себе допікає, картає.

— Нічого не сказавши, не попрощавшись, втекти крадькома, як злодій!.. Якими ж тепер очима на товаришів будеш дивитись?.. „Кавалєр“—гризе Щур свою голову,—нудить у самоті, сумує.

Під семинарським садом снігом лисніє ставок; над ставком вирядились у низку тополі, мов дівчата за руки взялися; за тополями стоять десь сумні мури, а за деревами, за мурами ходить довгими коридорами благочестивий Савка, один, як місяць у небі, і трубить-трубить у всі дуди, аж виє... Не хочеться туди. А кругом видно-видно. Біле все, як папір—біла земля, білі сади насуваються звідусіль, як грядові хмари. На хатах та коморах не видно покрівель—мов погоріли, тільки чорні їх тіни ле-

жать на снігу. З боків млина, як вартові, стоять двоє кучерявих яворів у рясному інею, попустили гилля аж до коріння. Лежать од них тіні на шляху, —темні та густі, ніби влітку.

Поблизу чути гомін, а людей не видно: видно тільки, як пливуть їх тіни по снігу. Вгорі—синє, ясне небо та золоті огні по ньому.

День не день, і на ніч не скидається...

На горбі із чийогось двору висипала тичба тіней; часто рипить сніг під ногами, дзвінко лунають тоненькі голоси, сміх. Проворно вниз головою біжать тіні згори, до містка наближаються.

Приглядається Щур—дівчата в білих свитках скрекочуть, як сороки-білобоки проти місяця. Здається—ніби вони із снігу; тільки, як кетяги калини червоніють на білому обличя під тінями од хусток та, як чорні камінчики, одсвічують очі. Поставали на мості голівка до голівки, як на папері змальовані, придивляються.

— Глянь—панич!.. Чого воно сидить само собі?—Оступили.

— Бідненький сердешний: зігнулось, як сирітка!—жаліють дівчата.

— Візьмім його, дівчата, з собою—нехай воно буде нам хоч мішок носити!—радить одна.

— Ходім, хлопче, з нами,—у нас тобі добре буде.

Посхилялись близько до Щура, в лице зазирають.

— А воно—парень, ще й чорнобриве до того!.. Бач яке—вже й осміхається! — весело щебечуть дівчата.

Дивиться на них Щур, дивиться навкруги і бачить—немов одміняється все... і чогось на душі ясніє. І здається Щурові, немов колись було йому вже так само: була така ніч, така розмова з дівчатами. Пригадуються якісь різдвяні ночі, відьми, Вакула-коваль...

Од краю стоїть дівчина, струнка, як очеретина, лице біле, мов у паненяти, голова шовком вив'язана. Схилилась другій на плече, дивиться, осміхається до Щура привітно й лукаво.

Придивився до неї Щур та й питає:

— А чи ви, дівчино, не Оксана?

Дівчину аж назад одхитнуло:

— А ви ж як знаєте?!

— Та хіба ж Оксана?!—зрадів чогось Щур і скочив на рівні ноги.

— Бо таки Оксана,—як ви вгадали?—дивується дівчина.

— Та ви, мабуть, дурите?—не йме таки віри Щур.

— Оксана, Оксана!—завіряють дівчата,—матінко, і як він угадав!—торопіють одна на одну.

Щурові здалося на одну мить, що тут не обійшлося без якоїсь мари. Навіть аж легенькі мурашки полізли по спині.

„Ех, коли почало щось накручувати, хай же крутить і далі"!—подумав він, і почав палити таке, на що раніш ні за що не зважився б:

— А я хожу, а я нужу—думаю: де ж це забарилася моя Оксана, може давно вже забула мене, та вже думав з того горя в ополонці втопитись!

Щур підійшов ближче і взяв дівчину за руку.

Радісно стало йому, немов справді зустрінув він когось милого, давно сподіваного. Аж у грудях застукало.

Оксана стояла задумана, намагаючись щось пригадати.

— Та ну бо скажіть уже, як ви знаєте мене?— ніби аж крізь плач почала вона благати Щура,— скажіть!

— А придивись до мене краще—може й сама впізнаєш?—Щур держав її руку, осміхався, заглядаючи їй у вічі.

Дівчина стала впізнавати.

Місяць з-за його спини світив Оксані в лице, і було видно, як дивно на причуд мінилося воно кожну мить: то проясніє, повеселішає, то набіжить на нього якась хмарка й стане воно задумане, чуже. Очі боязко одлинуть далеко-далеко, потім знову підпливуть до самого лиця, осміхається, як до свого.

— А й справді немов я вас десь бачила,—повірила таки вона.— Де я вас бачила?..

Держить за руку, осміхається, пригадує. Рука тисне боязко руку.

— Та де вже там ни бачились, кажи: слава Богу, що зійшлися! Аж так, Оксано?—моргає до неї Щур.

Та й з рукою вже мерщій сунеться, щоб обгорнути за тоненький стан.

— Паничу,—тікайте швидче: либонь генерал ваш іде!—сполохано зашепотіла до нього якась з гурту.

Рука Щурова заклякла в повітрі: з семинарської брами випливала директорова волохата шап-

ка та шуба; поруч з ним—хтось з семинарів. Обоє вони повертали до мосту.

Щур крутнувся і зник, як під лід.

—

Така досада: мов навмисне спинився на мості. Дожидай тепер, коли то вони підуть. Стоїть Щур під мостом, слухає, про що гомонить директор з богомільним Савкою.

Розповідає директор Савці про вчительську долю, жаліє, що таких молодих та зелених доводиться одсилати на тяжку працю. Його, Щура, згадує.

Каже, що йому на санчатах ще б з гори спускатися, а його посилають уже „просвіщати народ“.

Щур крутить головою, осміхається собі: „добре, що не здибав він мене отут з дівчатами, а то б“... Щур навіть під мостом почервонів і очі приплющив.

—

Вилізши з-під мосту, Щур не гаючись махнув слідом за дівчатами. Геть-геть мріли в темряві їх тіні. Зразу забув про директора, в голові знову випливла одна Оксана. Наздоганяє, радіє. Ускочив у гурт, оддихається, піт витирає.

— Чуть не вмер без Оксани!—озирається навкруги.—А де ж це вона?

— Хто такий?—питають, дивуючись, дівчата.

— Та Оксана ж!

— Яка Оксана? Немає в нас ніякої Оксани!

— Що це йому приснилось!—Дівчата зареготали на всю вулицю. Придивляється Щур—не ті дівчата. Вискочив і як опарений подався далі.

Десь колядували на одному й на другому кутку.

Щур спинився на часинку, подумав і спотикаючись погнав у переулок.

— А що як вже не знайду її!—промайнула в голові думка. Шкода стало. А серце забунтувало, замутило: давай, хоч із огню!

Біжить, спотикається.

—

Біля семинарської брами широка та довга лавочка, навпроти стара верба дуплината, віти перекинула мало не через увесь шлях; місяць підбився вище, зблід; отемнів сніг, посинів. Скрипить мороз, аж до ніг в'язне: Біля лавочки спиняються семинари, вертаючись із гульні. Одні сидять, другі стоять. Позіхають собі, базікають про те, про се, а спати не йдуть. Ніч гарна—не пускає.

— Навіть Щур засидівся десь сьогодні... Де блукав, Щуре?—звертається до Щура один із семинарів. Щур, стомлений, сумний, всилу волоче ноги; сів з краєчку на лавочці, мовчить.

— Гляньте, хлопці, щось із Щуром нашим подіялось,—гомонить хтось, придивляючись до Щура,— п'яний, чи що?... Чи може хто побив?

Щур махнув тільки рукою.

— Буду помірати—Оксана счарувала...

На хлопців—мов вітром подуло: ожили, заворушились.

— Як? Де? Що таке?—засипали Щура з усіх боків.

Щур набірає журного виду й починає розповідати.

Збились кругом Щура, слухають, примовкли.

Розповідає біду свою Щур, зітхає, журно головою прихитує, та й сам собі вже дивується,—чи це справді йому така туга, чи більше напускає на себе.

Розбірає хлопців,—очі в усіх сяють.

— Та де ж вона? та звідки? Та із себе яка та Оксана?

— Кажу ж, що як крізь землю провалилась... Нічого тепер не знаю.

— Ну, а чи хоч гарна ж вона?—ще раз допитується котрийсь...

— Хто, Оксана?—Щур докірно подививсь на товариша. Потім, зітхнувши, взяв пензля завбільшки з мітлу, порозставляв діжки з фарбами й на тлі задуманої синьої ночі взявся малювати Оксану.

— Дівчата, чи не бачили, чи не чули про мою Оксану?—перекидає він мову до дівчат, що веселим гуртом проходять під вербою мимо семинарів.

— Еге, упустив Оксану, тепер не впіймаєш!—жартують звідти.

Наструнчились хлопці, заворушились – куди ті й позіхоти поділися:

— Та хіба ж таки ми не знайдемо тої вражої Оксани?—загомоніли.—Гайда з нами, Щуре, ми її од землі тобі видерем.

Знялися табуном, як горобці, полинули на село.

—

Регіт, крик, галас... Рипить сніг, тріщать тини...

Вуличка вузенька, темна. Загнали в куток дівчат цілу валку й тікати немає куди.

— А признавайтесь, дівчата, котра з вас Оксана?

Дівчата пручаються, регочуть, закривають хусткою лице.

— Сюди, Щуре!—може оце?... чи не оце Оксана?—смичуть Щура на всі боки. Щур ходить по гурті, приглядається на чорні брови, на білі личка.

— Ні, нема...—лунає смутно його голос.

— Що за оказія!—дивуються хлопці, стоять, думають.

— Кого вам треба, паничі, може ми вам скажемо?—цікавляться дівчата. Їм уже шкода, що швидко так минає весела оказія.

— Оксани нам треба!

— Чиєї? якої Оксани?—Оксан може є багато на селі!

— Нам треба тієї Оксани, що найкраща за всіх!

— Немає в нас такої, ми всі—найкращі!—дзвенить на морозі веселий голос.

— Ось придивіться-но до нас!

Але хлопці зачули вже инший гурт. Пошуміли далі.

—

Пізно, як замовкли в селі останні колядки, повернулись хлопці в казенні стіни. Оббігали всі кутти, передивились, перепитали всіх дівчат—не знайшли Оксани й на слід не натрапили. Дівчата скрізь завіряли, що такої Оксани зовсім немає у них на селі.

Довго ще в опочивальних галдикали, гомоніли, били та морочили голову, дошукуючись, де взялася на селі та Оксана.

— Чи не насміялася яка личина справді над

бідним Щуром, перекинувшись Оксаною?—гомонів де-хто, як пізній сон в'язав уже стомлену бурсу.

Через верхи дерев зазирає в сумні мури місяць, а в срібних його чарах плавле над семинарами таємничою загадкою мармурове личко.

— Ну й звідкіля вона справді взялася?—ламає собі крізь дрімоти голову Щур.

І відразу винесло його кудись, і видно йому—вилітає із-за Тетерева, із борів, що сховали в собі маленький сусідній хутір Киричанку, вилітає й лине над лісом жлукто, а на жлукті—в білій свитці та в червоних чоботях сидить молоденька відьма... Оксана.

Світить місяць; по-над бором плине тінь...

— Еге!.. догадується радісно про щось Щур.

А Оксана киває йому зверху головою, осміхається:

— А ти, дурний, і не догадався й досі!..

— Хлопці!—хоче сказати щось товаришам Щур.

Оксана затуляє йому рота, липким цвітом очі засипає...

Пізно...

—

— Щур! Щур!! Щур!!..

Щур напружується й розплющує очі.

Ясний, білий, ніжний світ ранку мружить очі; горять рожевим вогнем визерунки на великих шибках, а за ними осміхається на вітках білий-білий, пелехатий, як хмаринки легесенький іней. Усі ліжка вже порожні. Біля нього—кацап Макєєв, радісний, червоний, заклопотаний, шарпає його за руку, за плече:

— Вставай скорѣе, идолъ—Аксана здѣсь!

Щур радісно потягається, пригадуючи вчорашній вечір -слова товаришеві він бере за жарт.

— Колядовать пришли дѣвчати изъ Киричанки и она съ ними!—радісно рапортує Макєєв далі.

Щур схопився, мов вилили на нього цебер води. Здавна було заведено, що різдвяними святами із села приходили дівчата колядувати паничам —стало ясно, що Макєєв каже правду. Щур кинувся мерщій одягатись. Товариш, не одступаючи, наганяв його, щоб дівчата, одколядувавши, не пішли часом із корпуса.

Розчісуючи на-швидку чуприну, Щур поспішає вниз по сходах, забувши навіть, що замісць черевиків на ногах у нього соваються одні чиїсь калоші. А із „занятної" долітає вже веселий гук, в якому одзначаються дзвінкі дівочі голоси, такі чудні й незвичайні у цьому похмурому будинкові. І радісно, і боязко Щурові, аж серце б'ється; і боїться, щоб як-небудь не острамиться перед товаришами.

— А що, як та Оксана та виявиться поганою!... Може я вчора не розглядів добре,—миготить у нього думка. Влітає в занятну. Замаяли зразу перед очима колірові стрічки, червоні чоботи, рум'яні з морозу дівочі лиця. Розсипались дівчата по всій занятній поміж семинарами, пораються біля семинарських шкафчиків, шарпають книжками, визираються в маленькі люстречка.

Похмура казарма з незграбними столами й ослонами немов оджила, повеселіла.

Серед гамору Щура помітили не зразу, а як помітили—увесь гомін в мить підскочив на цілу октаву вгору.

Оточили, сіпали за поли, кудись тягли, на когось показували руками. Не счувся, як і став щільно проти тієї дівчини, що вчора придивлявся на мості

Оксана стояла засоромлена й одхиляла голову до стіни.

Ох і прибралась же дівчина, виряжаючись до паничів: як стеблиночку, тонку та високу, обгорнуло сиве та шнуром мережане сукно стрункий її станок, горять як жар червоні чоботики козлові, міняться, сяють дукачі та дорогі намиста на шиї, а з-під чорного шовку на голові вибивається дівоча пиха—краща од шовку, темніша од ночі дівоча коса; а що вже теє личко, то хто його знає, які малярі його й малювали: брови вшнурували, очі скарували, лице біллю білували, а на тому личкові білому-білованому та як калина ж спіє...

Подивився на неї Щур і радісно засміявся:

— Вона!

Громом озвалась з радощів семинарська орда.

І сидить Щур рядочком із дівчиною на семинарському столі, як на посаді. Кують дівчата колядки, величають їх. Оксану царівною взивають.

Ой красна, красна в лузі калина,
А ще красніша дівка Оксана.
В сінечки ввійшла, як зоря зійшла.
Паничі встають, шапки здіймають,
Шапки здіймають, її питають:
Чи ти царівна, чи королівна?...

Чудно якось Щурові, немов би його вінчають оце із чужою дитиною, та аж ніби шкода чогось.

А під рукою щось ворушиться, озивається

стиха, нагадує, що воно ж не дерево, не стовбур, а що той стан дівочий, що годиться пригортати.

І видно із столу Щурові, що не зіває й инша бурса: радіють, гомонять, як горобці щебечуть біля дівчат.

Всі пічкурі, що вже мохом поросли од зубрячки, підбадьорились, підсунули вище очкурі.

І видко, як философ і ворог жіночий Зоренко поважно, як учений професор, розглядає перстні в кругловидої дівчини на руці.

Навіть божественний, богомільний Савка й той підсипає якійсь чепурушці та реготушці зовсім не божественні речі десь у куточку.

Гуде бурса, як рій...

І відразу тоненько-тоненько заговорила в чиїхсь руках скрипочка, як засміялась; крикнула, як на морі утка, мідна труба; загула, як пчілка, якась дудка; ревнув бас. Усе кагалом заскиглило, загуло, заревло.

Далі—брінь-брінь... усе сплелося в обіймах, легенько, в один лад—і вихрем полинув задьористий козачок.

Сплелося коло, закрутилось по просторій занятній.

— Щур! Оксана! в середину!—гукають із гурту.

Щур—опукою із столу, боки—в руки—та й накивує вже оком на Оксану. Танцювати йому—за играшки. Оксана соромиться, не хоче, силою випихають у середину.

Стоїть вона, рукою затулилась, схилила голову, мов її скривдили. Здається, заплаче зараз та й піде до дверей тихою ходою.

А скрипочка вихиляється, до живого доймає.

І диво счинилось: не одтуляючи руки од лиця, несподівано, боязко дримбнула вона червоним чобіточком і попливла—тихо, як по воді.

Визирнуло лице з-під рукава, як у віконце сонце, торкнула бровою—й кругом зашуміла буря. А дівчина мов нікого не баче й не чує; тихо, поважно виводить кінці в танкові, мов шиє шовком та мережить коханкові сорочку. Мережить, головою прихитує, мов чарівні речі примовляє і сама собі радіє, що робота не йде марно.

Вихиляється перед нею Щур, залицяється.

Волочаться калоші на ногах—плутають. Махнув ногою та другою—й полетіли, куди втрапили. Пішов літати, як метіль біля квітки. І в жижку креше, і в долоні плеще, й зазирає, й присідає, ляскає босими ногами об мостину, аж ходить луна.

Кружиться, шумить живе кругом них коло. А далі під стіною вирядились музики.

Ріже білявий у скрипочку, чорнявий у баса: тнуть, аж угору пнуться. Дме патлатий у трубу, надувся, топчеться ногами, як коняка в топчаку, й веселим оком підморгує танцюрам.

А у великі вікна, мов діти на підслухи, посчіплювались віти в рясному інеї, застують золотому промінню хоч зверху зазирнути на бурсацьке свято.

— Цс!.. Ц!..— засвистіло зразу. Увірвалась скрипка, мов удавилась. Замовкли дуди. Зарипіжив разів зо два на останку бас та й примовк засоромлений.

Схилившись на одвірок, стежить за молоддю, журно осміхаючись, сивий, як голуб, директор... Ні-

хто не бачив, не знає, коли він прийшов і чи давно стоїть тута . . . . . .

. . . . . .

Весело пішли дівчата із корпуса—пошуміли й понесли за собою із сумних стін і сміх, і гомін. Стало тихо, як у вусі.

—

Стоять рядочками семинари, пустили очі по долівці. Все примовкло, тільки лунає на всі мури гарний, гучний голос сивого владаря. І чути в тому голосі і грозьбу, і смуток, і докори. Візьмуться искрою старі очі, насупляться брови, та й знову росправляться і сяє в очах уже журний блиск, а голос оддається щиро та тепло.

І одбивається той блиск журний у молодих очах, що вниз опустились і місця собі не мають.

А серед занятної безсоромно, як жива спокуса, прямо перед директором повивертались Щурові калоші... І боязко одводять од них семинари очі, щоб не вийшло гріха.

Вичитавши всьому гуртові, директор почав брати в шори поодинці. Вишколив одного-другого, дісталося философові, перепало Савці, дійшла черга й до Щура.

— А ну виходь, „красная дѣвица“... де ти там?— викликає директор.

Семинари зашепотіли, заворушились, шукаючи Щура.

— Не хоче!—тихо обізвався чийсь боязкий голос.

— Ну?... Це ж звідки така мода!

Відгуки грізних ноток забреніли у його голосі. Семинари знали, який у гніві буває директор: ле-

генько, лагідно, як на операцію, взяли вони Щура під руки й почали виводити із-за дошки перед очі директорові.

Щур, сціплюючи зуби, мовчки опирався босими ногами об мостину, немов його тягнули до ополонки.

Хлопці кусали губи: од сміху їм рвало груди, виступали на очі сльози, як роса, проте всіма силами крепились: небезпечні тепер жарти з директором! І відразу Щур побачив свою несилу, перестав змагатися, опустив руки, присмирів—стоїть, як ягня.

Босий, зігнутий, засоромлений він здавався ще зовсім хлопчиком, якого недавно впіймали у вишнях.

Довго не зводив директор із нього очей і швидко-швидко палахкотів та мінився в них то гнів, то сміх. Далі засяяли вони у нього ясним, тихим блиском, і змірявши Щура од босих ніг до поплутаного чуба, промовив він з невимовним докором:

— І ти, Брут?!...

Як бомба розірвалась у занятній; по лунких коридорах гучним реготом одгукнулись стіни, немов хто крем'яхами сипнув на них.

А директор виходив уже з коридору і скрізь частий кашель сміявся тихим, старечим добрим сміхом.

1913.

Осінній ескиз.

Хата біла, стіна німа—
І сон не береться:
Чорні очі, біле личко
На думці снується.

Народня пісня.

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

На дворі осіння ніч—вітряна й видна. Низько у небі стремить, як золотий серп, пізній місяць—блискучий-блискучий, мов недавно викований. Через нього спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево—чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер—воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер—і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примарилось.

Наснилось мені—прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово—і всі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сидю тихо, сам ос-

міхаюся, а очі бродять по темряві. І чую—просипається в них гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сна не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка.

* * *

Бачу я себе о тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматикою в руках і з радісними, золотими надіями в грудях.

Під кленами—маленька рублена комора на городі.

Визирає із-під великої стріхи, як дитина з-під батькової шапки.

В коморі—столик, ліжко, оберемок шкільних книжок.

Я лежу з книжкою на ліжку, хоч більше думаю, ніж читаю. До екзамена оставалося мало, і всю оту купу книжок я знав уже росказати од палятурки до палятурки, проте далеко заходити од них було якось боязко, немов мали вони втекти од мене. Та й марилося якось охотніше, коли лежали вони перед очима: не з чого ж иншого, як тільки з їх будував я мости, по яких лагодився піти од батькової мужицької хати в ту країну, де, як кажуть, усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну, то другу книжку, звіряєш, як скупий свої скарби, чи все на своєму місці, чи не забув часом чогонебудь. Тоді—книжку на груди, очі заплющив і шугнув, як крилами, в такі хмари, що й голова

піде обертом. У коморі темненько, в саду тихо— искрою літаєш над грішною землею; і немає стін, і немає впину по всіх шляхах на широкому світі. І несподівано спаде на думку: а який найбільший город в Аргентині?—спиняєшся, боязко лупаєш очима: чи не отакий... ой, здається, ні!..—і летиш сторчака із хмар, на-швидку роскидаєш книги, шарпаєш листками, аж серце б'ється.

Знайшов — так. Зітхається легенько — слава Богу.

Спочинеш трохи, покладеш до серця свій затяганий, чорнилом залитий, чарівний талісман—і ще сміливіше, ще вище здіймаєшся вгору.

В таку годину шелестів иноді бур'ян за коморою і незабаром летіла до мене в двері надкушена кислиця, шматок соняшника або з кавуна лушпина.

Мерщій беру книжку в руки й насуплюю брови.

Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій давній товариш Мотря.

Зорить очима, мовчить.

Лице суворе, очі в якійсь задумі, а сама вертлява, як дзига. І чорняве-чорняве, як жук, тільки що не загуде.

Знаю, що так не минеться—буде гарикать під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка. Проте не ворушусь до останнього, терплю.

— Може тобі принести сюди перину?... чуєш пане?

Як до стіни.

Стоїть, розглядає.

Далі зирк туди, зирк сюди, швиденько, як метіль, влітає в комору. Лице без осмішки, очі бігають, як у злодійчука. Моргне чуть помітно:

— Давай цілуватись!—кине швиденько, нерозбірливо.

Чую, що вся моя вченість злазить з лиця, як стара шкаралюща. Мовчу, перегортаю сторінки в книзі, підвівши брови, знову схиляю над нею голову, хоч не бачу там вже ні одного слова.

Торкає легенько в плече.

— Чуєш, кучерявий, давай?—кивнула бровою, немов отряха-школяр, підмовляючи в чужий сад за грушами.

Аби не засміятись, я починаю плаксиво зіпати, щоб було чути аж на городі:

— Ну й що це мені за кара господня!..

Мов вітром винесе Мотрю з комори.

На дверях миттю повернеться, мовчки скривить лице—і зразу виходило, що й сліпий я, й кривобокий, опудало злюще, мокра тютя—мельне і як водою вмило.

Иноді разів зо три на день зазирала вона отак до мене в комору, але де далі їй ставало все тяжче одірвати мене од книжок. Скільки ни зачіпала вона—я був німий і глухий, як пень, а коли прилипала вже дуже гаряче, я починав гомоніти на ввесь сад. Цього вона найбільше боялась: кидала докірливий погляд і мерщій тікала. Проте забувала швидко й не барилася одвідати знову. Довелось піти на мир. Погодилися на тому, що я пускатиму її в комору, аби сиділа тихо. Зайшовши в комору, вона на диво щиро додержувала свого

слова: сидить, бувало, із якою-небудь роботою в руках, немов і нема її тут; так, бувало, й піде, слова не сказавши. Я теж часом зовсім забував про неї над своїми паперами та книжками. Иноді тільки ловив несподівано її очі на собі—глибокі, пильні, допитливі.

— Ну, хоч скажи ж мені—щó вони пишуть в отих книжках?—стала якось розпитувати мене.

— Та й на що воно тобі?—одмагався я,—все одно зразу не врозумієш.

— Ну, а одначе ж?—допитувалась вона уперто.

Щоб одв'язалась, я починав ліниво, без охоти росказувати.

Слухає, бувало, слухає, оком не зведе, далі осмутніє, хитає головою:

— Господи, і яка ж я дурна на світі вродилася—нічого не бачу, нічого не розумію,—хожу, як сліпа—і кому мене треба, отаку дурепу... Тільки й знаю: ги-ги-ги! та га-га-га!—перекривила вона себе.

І задумається надовго.

А то раз напосілася: зроби та й зроби диктовку.

Школи вона не скінчила, читать книжки не мала охоти і я не розумів, на якого дідька здалася їй та диктовка.

Беру з недовіррям книжку, щось диктую, осміхаючись.

Понаписувала вона такого, що я, розглядаючи, зареготав, як шалений. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, почервоніла й утекла сердита.

Більш не згадувала про це, тільки було помітно, що почала чогось частіш задумуватись.

За день до мого од'їзду я в останній раз похапцем передивлявся свої книжки. Мотря, як бувало й раніш, сиділа на ліжку й пильнувала біля вишивання. Сьогодні вона з самого ранку не виходила з комори. Робота в неї кипіла в руках, а в голові—видно було по лицю—снувалися, не переставали якісь свої думки.

День був гарний, погожий. У городі і в саду ясіли свіжі, живучі осінні квітки: різнобарвні гайстри, палка красоля, гвоздики,гарячий, як кров, королів цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подекуди визирали, як сивина в голові, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже кущ глоду; вище над деревом снувало біле, як срібло блискуче, бабине літо, а вгорі прослалося небо—чисте, спокійне, холодним чаром повите.

Дмухнув у комору вітрець, свіжий, аж бренить.

І чогось мені стало радісно, так радісно, що аж серце затремтіло. Здавалося мені, що радощі збігалися до мене струмочками з усього світу. Десь дожидало мене таємне, блискуче, принадне, як чари, життя, а тут усі привітні до мене, люблять мене, надії якісь покладають; навіть ось ця непосида—і та примовкла: сорочку мені дошиває.

Я, глянувши на неї, осміхнувся.

Мотря подивилась на мене й знову схилилась над роботою.

Глянула вдруге, почервоніла—і шитво, як блискавка, полетіло кудись у куток...

Гасаємо по грядках, по малині, між бур'янами, жалимо одно одного кропивою, кидаємось реп'яхами.

Чути біля воріт—мати гукає Мотрю до хати.

Ми кусаємо губи, щоб голосно не сміятись, бігаємо мовчки, як тіні, а лиця горять, як віхті соломи. Шелестять тільки бур'яни.

Впіймав за руку—подряпану, з пухирями од кропиви, червону і гарячу.

І на моє диво Мотря відразу перестала пручатись, схилила голову й зітхнула. Я чогось випустив її руку, приглядаюсь до неї.

— Так оце ти вже завтра й поїдеш?—тихо спитала вона. Потім додала з докором:—тепер, бач, пупустуємо, а колись приїдеш, то й „здоров" не скажеш.

Мені стало смутно й чогось шкода.

— „Здоров", може, й скажу, як побачу, а забути—не минеться,—спливла думка.

— І таке витієш!—чого б то я тобі „здоров" не казав!—щиро суперечу їй.

Повеселіла.

— Ну то вийди у-вечері до перелазу—скажу щось,—соромлячись і хитро з-під лоба зазираючи, промовила вона,—вийдеш?

— Що ж ти скажеш?—притихши допитуюсь.

Клокнула язиком і лукаво прищурила око:

— Щось га-рне, гарне!

Повела головою й очі приплющила — таке гарне.

— То краще тепер скажи,—починаю умовляти її,—у-вечері надійде товариство, то може й часинки такої не влучу. Скажи!

Бачу—мнеться.

— Ну?—заохочую її.

— Ну, добре,—згодилась. Лице зразу осмутніло, зробилось таке щире, довірливе.

Підступила ближче, червоніє, очима кліпає, набірається духу сказати щось.

І зразу, мов сполохавшись:

— Ух!..

Спалахнула, закрилась руками і пурхнула од мене, як птах.

— Чи не чортеня?—догадався я й відразу мов вітром понесло мене за нею.

Впіймав за плечі, повертаю:—а ну ж скажи мені „щось гарне“!

Вона одхиляє лице од мене, як од огню, дивитись не хоче, тільки й мови:

— Ой-ой-ой...

Хилиться до-долу, як п'яна, немов доходить.

Бачу—не скаже вона тепер мені ні одного слова.

А на задворку стали на розмову матері:

— Оце, сусідо, маю на вас серце,—скаржиться жартом Петриха моїй матері,—унадилась моя дівка в комору до вашого парубка, що кат її і в хаті вдержить. Уже бралася страмити її, то й ухом не веде. Хоч би ви зайняли коли її од комори.

— Хай наговоряться, бо вже скоро не буде ходити,—зітхає моя мати.

Мотря стоїть уже в себе за лісою, визирає з-під малини. Лице палає, сміливе, отряхувате, а чорні оченята як не випалять.

Дивляться на мене, допитуються без слів:

— Так вийдеш?—гляди ж!..

—

Такою й одбилась вона в моєму пам'ятку назавжди.

Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив. Так і поїхав, не почувши од неї того „гарного“.

Не довелося мені бачитись із нею в житті—шляхи наші пішли різно, проте вона несподівано виринала в пам'ятку через довгі роки і виринала не раз, випливала де-далі зіркою все яснішою й яснішою і линула од мене все далі й далі!..

Незабаром після того, як поїхав я вчитись, Мотря надіслала мені в школу листа.

Пише свої каракульки так щиро, старанно, і просить-просить, щоб не сміявся я з їх.

Поділяється зо мною радісною звісткою: вона теж думає вийти в люде—вблагала матір оддати в город у модистки. І, Боже,—скільки нових надій заворушилось у дівчини! Радиться зо мною. У всьому щиро признається, як братові. А в кінці листа пише: тепер не жалкую, що не сказала отоді тобі „щось гарне“. Краще підожду, а як Бог мені поможе, що я надумала, отоді скажу ще гарніше.

...Бідна дівчина—як вона кохає, як вона береже оте своє „щось гарне“!

І стало мені шкода, що я давно вже забув і про неї, й про її гарне.

А як лігу-вечері спати—довго увижалось мені: виглядає між деревом небо—темне-темне, аж чорне, а по ньому дужою рукою розсіяв хтось срібні скалки, так вони і влипли до темного оксамиту—і горять-горять, аж міняться. Таке було небо вечо-

рами на нашому кутку. Сплять усі, повечерявши. Поховались хати між деревами. Дворики маленькі, вуличка вузенька, а дерева високі та гилясті. Сумно тоді одному й боязко.

А вона сидить на перелазі сама, чорними жучками позирає на зорі, дожидає.

А як стало пізно, помалу пішла до хати.

Біля дверей зітхнула: кому я потрібна, дурна така дівчина...

І ворушиться в мені перший жаль:

— І чому було, чому не прийти?..

—

Минуло чимало років—і крила поважчали: не зносять уже так легенько на хмари. Та й мости у тих хмарах поламав уже якийсь дідько. Граматику десь запроторив: зброя, виявилось, кепська.

І пісні не ті, і думки не ті, не та уже й мова...

Ідемо якось з товаришами із свого села, либонь різдвяними святами.

На узловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшовши із вагону, розбились якось між людьми.

Я здибав знакомого й загомонівся.

Смиче мене щось за рукав—озираюсь: стоїть один із товаришів, задиханий, чогось радий.

— Ходім швидче,—кличе тебе Мотря!

— Яка Мотря?

— Та твоя ж сусідка!—пам'ятаєш, що ходила до тебе в комору.

Блиснули передо мною чорні очі, давні, знайомі—і я відразу все пригадав.

Поспішаємо.

— Наказала привести тебе, хоч би там що,— на-швидку росказує дорогою товариш,—вона їде курським поїздом. Така стала, що на-силу впізнав. Ідемо з Марком по платформі,—росказує далі,— коли назустріч—панянка з ридикюльчиком, поспішає до вагону. Чорноока, струнка, смуглява, як циганча—десь я немов бачив її!—думаю. Глядь, а Марко вже навперейми їй осміхається.

Б'ється в мене серце—ох, коли б не спізнитись!

— Служить де, чи додому їде?—питаю.

— Не розпитав до ладу—десь служить.

Свистить паровоз.

— Швидче.

Крутимось поміж якимись закоулками, поміж вагонами.

До нас наближався поміж людьми Марко. Очі радісно одсвічують, а на лиці жаль.

— Е, опізнились, а дуже хотіла бачити—все позирала на станцію. Обіщала сказати тобі „щось гарне", та так і поїхала. Я вже допитувався, щó саме, казав, що тобі предам—не схотіла. Каже—може доведеться знову побачитись, тоді сама скаже.

Мене мов хто пучками скрутнув за серце,— хотілось побігти слідком за поїздом.

А товариші росказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками.

Вдача осталася та ж, що й була, тільки в очах одсвічує щось нове, мабуть читала багато, та видно й бачила у світі де-чого чимало.

Товариші поговорили ще трохи у вагоні й

забули, повернулися до своїх турбот, а в мене ще довго щеміло в грудях.

Тішу себе думкою: напишу додому, довідаюсь, де живе вона, будемо мінятися листами, а схочу, то й туди поїду—хто мене вдержить! Поїду, побачу і знову почую „щось гарне“.

А щось смутно шепче:

— І не напишеш, і не поїдеш: мине три дні—і все це однесе водою, потоне в безодні, і знову вирине тільки тоді, як само схоче, як зжене хвилею два маленьких човни серед широкого моря.

А чи зжене—не вгадаєш...

—

Мури, мури, ґрати, кайдани, рушниці, замки...

Золоті надії, дитячі химери —розбило, розвіяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна:

— Оце тобі й увесь світ широкий—од стіни до стіни!

І здається, що нема вже на світі ні сонця, ні радощів, ні сміху.

І схне серце, гаснуть надії, вмірають бажання...

Лист—коротенький, одкритка.

На їй—штемпель далекої, чужої тюрми. Хто там у мене знайомий—дивуюсь?

Читаю підпис—нічого не говорить: може знакоме що, а може й ні, не пригадаю. Рука—чужа. „Дорогий товаришу—мені з дому написали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко стискаю вашу руку! Мені поки-що не пишіть—я на пересильній. Адміністративно на три роки в Нарим“!.. Читаю,—чимсь

свіжим, бадьорим так і пре од листа, як вітром із рідного степу.

— Хто б же воно?

„Гора з горою не сходиться,—може стрінемось коли-небудь“. Далі дрібненько дописано: „отоді вже мабуть скажу вам „щось гарне“.

Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу радість сховати. Підходять товариші, осміхаются чогось теж, приглядаються до мене.

— Що, на волю? на поруки?

Куди там—краще!..

Дзвеніли кайдани, лунали прокльони, стогнали-гули пісні про неволю, греміли замки—нічого не бачу й не чую. Хожу, як обмарений, осміхаюсь... І чую—оживають десь у грудях свіжі струмочки, підводяться зів'яли надії...

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця—і, як пожежа, спалахнули бажання, загорілася туга за волею, гостра як ніж.

Жить!..

—

І знову—старенька комора, осміхається із зелення, як дитина з-під великої шапки.

Очунюю потроху, хожу з палицею по городу, по садочку, спочиваю на старому ліжку в коморі. Здається, що вчора я тут вилежувався з граматикою...

Шелесне бур'ян за коморою—легенько тьохне в грудях.

Легенько, бо зразу зітхнеться:

Немає Мотрі, та казали, що й не буде.

Замісць неї часто одвідує мене стара Петриха, учащає, як колись, бувало, дочка.

Прийде, принесе свіжої малинки в полумиску, біля мене поставить, сама сідає на ліжку з краєчку. „Наснилася мені цеї ночі знову,—почне бувало,— що й досі хожу, як у тумані. Увіходю, ніби, в хату, аж гульк—сидить, моя голубка, як яснеє сонце. В мене аж ноги затремтіли, а далі згадала, що вона на тім світі, та й питаю: як же там тобі, доню?— Добре, каже, дуже добре, тільки ніяк-ніяк не привикну...

І Петриха витирає краєчком хустини старі очі.

Чим її розважиш?

І я починаю говорити їй, як чужі люде, не кохавши, ночами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покартали, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то материного серця й не питали. І лежить шматок материного серця десь далеко за ріками, за городами, за чужими вкраїнами, засипане чужою землею. І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть там днями й довгими ночами одвічні бори. І ніколи сніги не розтають там, і вітри не одвіють.

І сумно, й далеко линути туди материній думці темної ночі до дитини на розмову...

Слухає Петриха, очей не зводить, а в очах— сльози стоянами.

Далі помаленьку бере в руки хусточку, до очей підводить:

— Ох, чужа сторона—гірчицею сіяна, забудьками садена...

Плаче.

А в мене збудилася вже своя туга, така суха та пекуча...

. . . Гора з горою не зійдеться... Так, не зійдеться гора з горою... Та прийде ж колись та година, що хоч пилинку, хоч суху билину через степи, через байраки, од одної гори до другої буйним вітром занесе, а з тії чужини не буде вже звістки, поки й світа сонця, поки дня і ночі!..

* * *

Кажуть—щастя...

І гасає людина по світу, спотикається, плаче, радіє—шукає його по світу: коли й жити, то тільки у щасті.

Далі скажуть йому: щастя—примара, його немає на світі!

В плач! У галас!—не поможе.

Пожуриться-пожуриться, та забувши про те щастя, почне собі кувати таку-сяку долю. Кому яка до серця пристане: тому така, а тому другая... А кому заздро тільки на покотиполе. Мандрує, світ розглядає—і добре йому: сонце світить, вітер повіває. Притомилося—прип'ялося до верби в дорозі та й спочине; десь зірка сяє, сопілка грає—послухає, осміхнеться, пожуриться разом із вербою, дивлячись, як лист з неї сипле, попрощається та й покотить далі. А настигне ніч та негода серед голого степу, отоді постережися, покотиполе, бо нема тобі затишку. І виллють на нього хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч навтішається до схочу ним вітер лютий, поки сонце блисне. А припекло сонце—то й знов радіє на широкий світ.

І любо йому, що ніхто у світі не знає, як сікло його темної ночі дощем холодним, глушило громами, блискавками палило; що ніхто не бачив, як тремтіло воно під вітрами грізними, вчепившись десь на ріллі до чорної груди холодної.

Отак би й котився за ним, поки десь не замело снігом.

Так прилине ж щось пізно осінньої ночі, розбудить, засмутить, спокій зруйнує.

Скаже: і щастя є на світі, і радощі, й веселощі...

Мара, омана нічна...

— Ні, єсть! єсть!—криком кричить у грудях серце, тремтить.—За мурами, за морями—тільки єсть!

І немає сили змагатися...

І не береться сон—хожу, картаю себе думками, розважаю згадками.

А до вікна припадає гилля—тужить, побивається своїми жалями. Хмари у небі, як хвилі—вирують, вергають валами; горить між ними місяць, як вершок золотої скелі серед моря, горить, бризками сипле.

А вітер ганяє, а вітер гасає—шматує, ламає те бідне, обшарпане дерево, безвісти односить.

Утомиться, притихне на часинку, далі зашумить, загуде люто-люто; брязне гиллям у шибку, ніби шпурне мені межи тихі стіни оберемком нових спогадів, свіжіших жалів.

На тобі добре твоє, втішайся та збавляй ночі довгої, осінньої.

1912.

Мужицька арихметика.

— Чи немає у вас, Василію Йвановичу, якої газети або книжки?—питав хурщик Антін монопольщика, зав'язуючи в хустинку гроші за хуру.

Василь Іванович, панок середнього віку, червонопикий, з круглим животом, потягнув цигарки й пустив хмару диму.

— А на віщо тобі книжка?—трохи помовчавши, спитав він, насупивши ріденькі брови.

— Побавився б трохи святом, а то забув, коли й книжка була в хаті,—одмовляє Антін,—мабуть і азбуки запам'ятав уже.

— То тобі велика шкода од того?... Як сказати правду, то пусте оте діло—книжки читати!—став казати Василь Іванович,—та зовсім воно й не личить мужикові.

— Звісне діло, хіба треба, щоб нам були книжки в голові,—згожується Антін,—часом за роботою нема коли вгору глянути, не то в книжку!...

— То чи не знайшлося б, кажу, чого-небудь для мене,—знов казав Антін, трохи переждавши,—почитав би трохи по обіді, щоб не скучати.

— Хіба от що,—подумавши сказав монополь-

щик,—я винесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки й не знайти.

— Псалтирь є у мене, Василію Йвановичу,—мовив Антін.—Чи немає якої-небудь иншої?... Може є така, що пише про Думу або про землю?

Василь Іванович скосив на бік заскалене око й закусив губу.

— Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братіку, не водиться. За такі книжки—знаєш куди тепер ховають?—Василь Іванович суворо глянув на Антона.—Стережись, Антоне, тих книжок, як вогню—по-приятельському ражу тебе. А коли вже тобі припала така охота читати, то підожди—я тобі дам иншу книжку.

Василь Іванович пішов у другу кімнату, відчинив шафу й став ритися в купі якихось паперів та книжок. Витягнувши зісподу старенький, в обшарпаних палятурках задачник Євтушевського, він обмахнув на ньому порох і виніс Антонові.

— Оце тобі, Антоне, книжка, — казав Василь Іванович, віддаючи йому задачника.—Не пуста яка-небудь—пользовита книжка! Тут усяка тобі задача —немов загадка: поморочиш голову, поки ладу добереш.

— Спасибі, Василію Йвановичу,—сказав Антін. Потім узяв, не роздивляючись, під руку книжку, попрощався й пішов із хати. Василь Іванович стояв біля дверей і довго дивився йому вслід. Потім тихенько захихикав і, тикаючи пальцем у двері, шипів крізь зуби: „ото тобі книжка, хаме! Читай, гадюко, читай! Там тобі буде і про землю, і про Думу“.

Веселий і радий, осміхаючись у руденьку борідку, пішов він до другої кімнати обідати.

Одпочивши по обіді, монопольщик узяв палицю й пішов на проходку. Йде Василь Іванович селом, палицею підпирається. Біля дворів і хатів сидять гуртками чоловіки та жінки, гомонять собі. На моріжку пустують дітлахи; співають десь дівчата. В селі немає більше „панів“, крім Василя Йвановича, і він почуває себе тут маленьким князьком. Люде низенько вклоняються йому і він привітно киває їм головою. Йому так приємно бачити почтивність до своєї особи.

Ось іде селянин Литовка,—який здоровенний мужичура, а як покірно вклоняється, мов той дуб у час негоди.

Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...

— Нічого, підождемо,—думає він,—аби проценти в свій час виплачував.

Йде далі Василь Іванович, мугиче собі під ніс щось божественне, хазяйським оком по селу роздивляється—чи немає де непорядку.

Нагримав на дітей, щоб не пустували; зачепив молодицю, що вийшла до колодязя по воду.

Дійшов до Антонового двору. Бачить—у вишнику, біля хати, сидять люде, гомонять, сміються. Між ними—Антін з книжкою.

„Ага, книжечку мою читають!—подумав Василь Іванович.—Ну, нехай собі читають“. Спинившись проти вишнику, він спитав:

— Ну, що? як книжечка—понаравилась?

— А нічого собі!—одмовляє Антін,—веселенька книжка.

— Ну, читайте, читайте собі!—промовляє Василь Іванович і йде далі.

„Веселенька книжечка!... гевали-гевали!—сміється він сам собі,—їм що ни ляпать язиком, аби ляпать. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?“

Потім його стало тягти послухать. Звернувши з дороги, непомітно підійшов він до тину й став крадькома прислухатися.

Слухає—Антін читає по складах:

„Крестьянинъ обязался перевезти изъ города 50 лампъ съ тѣмъ условіемъ, чтобы за каждую доставленную въ цѣлости лампу платили ему по 5 коп., а за каждую разбитую высчитывали съ него по 1 р. 20 к. При перевозкѣ 3 лампы разбились. Сколько заработалъ крестьянинъ за доставку лампъ?“

Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице й веселими очима оглянув слухачів.

— Питає: скільки то він заробив!—сміючись, своїми словами переказує Антін.

— Мабуть, багато заробив!—сказав бородатий дід у білих штанях; далі вийняв з рота люльку й зареготав.

— Не скажу вже, скільки він там заробив, тільки знаю, що як стане так заробляти, то скоро й останньої коняки збудеться,—додав руденький і жвавий Охрім.—Хай йому біс з такими заробітками!

— Це чи не буде так саме,—став росказувати дід у білих штанях,—як назаробляв Захарків парубок у якономії. Пробув тиждень біля молотилки у пана, приходить у суботу ввечері додому.—„Ну, каже батько—давай же оце, сину, гроші: завтра поїду в місто — там де-що купити треба“. А він став, та й каже: оце хоч бийте, хоч лайте, а грошей не приніс ні шага!—А батько: „де ж ти, сучий сину, дів? Загубив, чи може вкрали“?—Не так було б мені, каже, шкода, коли б я загубив, або вкрали, а то зовсім і в руках не держав!... Потім і росказує, що там уломилось було щось біля віялки, а вину на нього склали. Прикажчик вилаяв його на всі боки і при рощоті не дав ні копійки, та ще й наказав, щоб приходив одробляти той збиток іще на тиждень. А батько слухав-слухав, далі й каже: „отак, сину, завжди заробляй, то скоро хазяїном станеш“... То чи не стільки, кажу, заробив і той на лямпах, як цей за віялку,—закінчив дід. Усі засміялись.

— Лямпа—річ тендітна,—казали другі,—торохнеш возом—наробиш шкла. І понесла його лиха година під таку хуру!

— Підеш і під таку хуру,—сказав похмурий чоловік,—коли в хаті, може, й шматка хліба немає.

Обміркувавши справу з лямпами з усіх боків, люде примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі.

„Он яке діло“!—подумав Василь Іванович і став прислухатися ще пильніше.

„У помѣщика было,—читав далі Антін,—въ одномъ кускѣ 857 десятинъ земли, въ другомъ на

130 десятинъ больше, чѣмъ въ первомъ, а въ третьемъ на 150 десятинъ больше, чѣмъ во второмъ Сколько десятинъ земли было у помѣщика?“

Прочитавши задачу, Антін став поясняти її по своєму:

— В одному куску, каже, було аж 857 десятин, а в другому ще більше на 130, а в третьому й того більше!... А потім іще й питає,—тут Антін підняв палець догори й прищулив око,—скільки ж то тієї землі було в пана!

— А мабуть, чи не більше було, ніж у всеї нашої громади!—каже, осміхаючись, один з гурту.— Коли б оце на всіх нас хоч один отой кусочок, то було б і нам, і дітям нашим.

— Ото кусочки!—моргнувши оком, сказав Охрім,— це не те—що в тебе, або в мене: з такими кусочками можна хазяїнувати! А коли б йому в одну руку—опруг та в другу—пів-опруга, а в третю—й зовсім дасть Біг,—отоді б нехай він похазяйнував! Поневолі пішов би лямпи возити!

— А добре було б знати, скільки то прийшлося на двір, коли б усю оту землю та поділити між нашими громадянами? — проказав похмурий чоловік.

Далі Василь Іванович уже не міг терпіти. Вийшовши з-за тину, він почав докоряти людям.

— І на віщо б ото я базікав отаке язиком?.. То ж книжка написана зовсім не для того; по їй треба вчитися арихметики, а ви ка-зна що витіваєте. Коли так читати, то краще зовсім не читати!

— Та ми, Василію Йвановичу, читаєм так собі, з нудьги,—виправдувались люде,—аби чим час загаять.

— То не краще б було з нудьги взяти та й полічити, скільки вийде в кожній задачі,—наставляв Василь Іванович,—то ж на те вона і є—арихметика.

Передні чоловіки сиділи і вдавали, що ніби увічливо слухають Василя Йвановича. А позаду Орхім накивував бровою своїм сусідам і стиха гомонів:

— Це, виходить, така арихметика—панові звозять хліб з поля, а мужикові нема з чого возити, то мороч голову—скільки то всеї землі у пана!

Скілька душ пирскнуло зо сміху, але здержались, щоб не зареготати голосно.

— Бачте, —казав далі Василь Іванович, почувши сміх,—смієтеся, а й сами не знаєте, з чого. А я знаю, що ні один з вас не доведе до ладу задачу!

— Де вже нам!—казали передні,—ми люде малограмотні, або й зовсім неграмотні: куди нам полічити отаку силу!

А Охрім казав далі своїм сусідам:—Це скажемо, так. У тебе, Микито, скільки землі?—два опруги? Ну і в мене щось біля того. От зійшлися ми та й балакаємо: а давай будемо лічити панову землю, коли своєї кат-ма. Ти скажеш: стільки у пана землі! А я скажу: ні, стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки, а я скажу: ні, ти брешеш! Потім ти мене цап за чуба, а я тебе по уху—і пішла арихметика!... А ось Грицько йде та й питається: за віщо то люде б'ються—чи не за батьківщину часом?

Усі реготалися, вже не здержуючись. Василь Іванович став сердитись.

— Варнякаєте ви таке, що воно зовсім не до діла. Я ж вам кажу,—намагався він пояснити,—що в задачникові тільки та̀к пишеться про кого-небудь, аби було над чим рахувати.

— То оте ж саме й ми кажемо,—перебив його Охрім.—Коли вдома чорт-має чого рахувати, то давай...

— Тьфу!—плюнув з серця Василь Іванович,—ти йому—тату, а він тобі—кату! Давай сюди книжку!—крикнув він до Антона й трохи не силою вирвав її у нього з рук.

— Вам книжки читать?... вам хвости волам крутити! Ото ваша книжка!—Василь Іванович повернувся й пішов од гурту. Всі реготалися.

— Знаєте, Василь Іванович!—крикнув Охрім вслід монопольщикові,—коли б довелося нам ділити ваші 90 десятинок, то може б таки поділили по своїй, по мужицькій, арихметиці.

— Може чи й поділили б!—підхопив сумний чоловік.

Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, обернувся, хотів щось казати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії.

— Бач, як закрутив носом! Видно не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арихметика!—казали, сміючись, люде.

— І звідкіль принесла його нечиста сила!—казалі другі.—Тільки де два-три чоловіки зійдуться, то вже і його чортяка, хоч-не-хоч, внесе туди! Не дав і начитатись у волю. А шкода: втішна була книжка!

Дома.

—

Помалу скриплять вервечки...

Ай нуй-нуй-но, котино,
Засни, мала дитино...

В кутку перед иконами тріщить, мов жива, червона лямпадка, колихаючи тихими тінями, як завісочкою над ликами святих: то одкриє, то знову запне. На скрині блідо горить низенько прикручене світло. В кочергах, під припічком і по всіх темних закутках притаїлись, сумуючи, діди. На полу стиха тіпає колискою хлопчик Петько і в задумі дивиться поверх колиски великими темними очима.

Коля, меншенький, лежить на полу, уткнувся лицем у подушку і, плутаючись у довгій сорочці, повагом молотить у два ціпи дрібними ніжками, бубонить щось сам до себе.

Дивно в хаті й чудно й радісно.

Чудно, що тепер глуха ніч, а в їх горить світло і вони, малі, сами вдома; що серед ночі вмивалися вони холодною водою з крашанками, в нові сорочки повиряжались.

А радісно, що в хаті у їх—як у вінку: на столі новий килим, по стінах скрізь червоніють рушники,

аж в очах од них темно. Долівка, піч, лавки—все вимито й вимазано. Проте треба їм тихо сидіти, не пустувати: вони стережуть домівки...

— Поле, поле зелене, а по ньому квітки-квітки!—росказував Коля, що мерещиться йому в заплющених очах,—летять зірки—жовті, червоні, блакитні, та все рядками... а тепер засіки, а в них жито сиплеться, сиплеться, сиплеться...

— Цить, Колю, а то Горпинку збудиш,—обізвався до нього Петрик. Коля примовк і ще глибше уткнувся в подушку. Петько перестав колихати й схилився на бильце.

— Петько!—перекинувся до-гори на подушці Коля,—а коли тато заженуть і Горпинчину маму на небо?

Петько трохи помовчав.

— Таку заженуть!—поважно одмовив він,—то наша мама була ніжна, так її й загнали.

— Яка—ніжна?—здивувався Коля.

— Така... біла.

— Така, як гуска?

— Дурний!—пояснив Петько,—ніжна, що робить не вміє, а тато казали, що в нас треба робити, бо в нас худоба. От дядько Михайло не пустив би маму на той світ,—добавив він, зітхнувши.

— Бо в дядя Михайла волів немає?

— Воли дядько купить,—кивнув головою Петько,—у дяді теж худоба, тільки він нашу маму жалував; казав, що коли б мама у них жила, то він би цілував її в руки; а нашого тата лаяв. Казав, що коли б тато не брав нашої мами, то він би тоді взяв її, а тато схилив голову та й мовчить.

— А що, а...—хотів про щось спитать Коля, та тільки зітхнув та й замовк.

В колисці зо-сну заквилила дитина; Петько знову схопився за вервечки.

Ай нуй-нуй-нуй, коточок...

Коля довго качався по постелі, перекидаючи ногами, далі задивився у вікно й затих.

Через вікно долітали здалеку дрібні передзвони.

Коля відразу схопився на ноги, підняв подол сорочки й почапав по полу до Петька. Схилився до самого вуха й страхає пальчиком.

— Цить, Петько! — потайки шепоче йому,—бо отам ходить злодій. Кричить—чуйте, кури, чуйте, гуси...

— Мовчи,—спинив його Петько,—ось скоро паску привезуть. Далі укрив дитину й пересунувся до вікна.

— Йди, Колю, будемо виглядати!—Коля подибав до нього.

Притулились головками до шибок і стали приглядатись. Видно було шлях, обсажений вербами, леваду й зоряне небо. Ізсунули головку до головки й стиха гомонять.

— Он бач, Колю,—показував Петько на купку зірок у небі,—ото немов груша на нашому городі, а ото чоловік робив у полі клуню, закопав сохи, а обгородити забув.

— Де-де?—приглядається Коля.

— А отам, де просторо... А он... дивись, дивись, Колю!—он панна з відрами... Бачиш?

— Петько, то наша мама!—зрадів Коля.

— Ні, то тільки зірки.

— Ні, то мама!—завіряв Коля. Петько замовк.

— Кажи, Петько, то мама?—допитувався Коля й лагодився вже заплакати.

— Ну, годі, не плач — то мама, — погодився Петько.

Коля засміявся.

— То її Бозя послав води брати до колодязя?..

— Еге,—кивнув головою Петько.

— Вона прийде через поле до нас?

— Не прийде, Колю.

— Ні, прийде!

— Вона нас не бачить.

— А ми її гукнемо. Петько, давай гукати маму! Мамо!—крикнув Коля, піднявши очі в небо,

— Не кричи, Колю!—спинив його Петько,—маму треба кликати тихенько. Треба та́к казати,—Петько покірно звів очі до неба й одними губами, мов крізь сон, почав кликати,—мамо, йдіть сюди!

— Мамо, йдіть сюди!—ще тихше казав за ним Коля.

— Це ми, Петя й Коля...

— ...Петя й Коля,—оддавалося, як тихій шелест листу.

І тільки та̀к заговорили хлопці, все небо немов справді перемінилося перед очима: ожили на ньому срібні звірі, будови, дерева, а між ними найясніша на все небо—їх мама з відрами. І тихо там тихо, гарно...

— Ідіть-ідіть!—голосніше кликали хлопці.—бо вже наша друга мама ваші хустки й спідниці поносила, намисто продала, а тато нас не жалує, а вона їсти

не дає, гулять не пускає, а все, щоб дитину гляділи...

— І б'є... Ма...мо!—заплакав відразу Коля.

А мама мовчить. Вирядилась у небі срібною мережкою із зорь, запишалася, не чує їх, немов чужа.

Пекучий жаль дитячий обгортає хлопців на таку привабну, але нежалосливу й погордливу маму. І вже не здержуючись, вони обливалися слізьми і з докорами, перебиваючи один одного, поспішали росказати їй свої сирітські кривди. В колисці прокинулась дитина. Незабаром у хаті було повно плачу. Плакав Петько, тіпаючи колиску, плакала дитина, плакав Коля біля вікна, схиливши голову на лутку.

А в сінешні двері щось стукало... тихенько, з осторогою, щоб не сполохати.

Хлопці почули.

— Мамо!—з криком радости кинулися обмарені діти до дверей. В одну мить защіпка злетіла з залізного гачка.

В хату увійшов дядьо Михайло, ласкавий і смутний.

— Що у вас тут таке?... Полякалися чого, що крик зняли?—спитав він дітей.

Хлопці держалися за його поли й мовчали.

— Мама... не йде,—промовив Коля й схлипнув.

Дядьо помовчав і його очі понялися слізьми.

— Не йде?—ото горенько,—промовив він щиро.—Ну, не плачте: я оце зустрів вашу маму в переліску: вона ось вам крашанки подала,—і дядько дав

їм по крашанці. Хлопці і вірили й не вірили, а їх очі помалу почали загоратися тихою радістю.

А дядьо сів на лаву, меншого взяв на руки, а Колю посадив поруч і став їм довго росказувати про маму. Казав, що мама їх не забула, що вона дивиться на них з неба, Бога за них благає, щоб дав їм долю щасливу. Казав, що коли вони плачуть, то й вона там плаче.

Хлопці прищулились, як пташенята, слухають. А дядьо все росказує, росказує, а сльози котяться по його смуглявому, вітром запаленому обличчю.

А десь дзвони серед ночі гудуть, гудуть. Замовкнуть, прислухаються, та й знову загомонять, немов росказують про те, щò там почули.

1912.

Королівна.

—

У вікно моєї хатини сунеться синім бархотином місячна ніч. Світять проти місяця голим гиллям осокорі, а поміж ними темними метеликами, без шуму спадають останні листочки.

І над верхами дерев під срібним промінням, плинуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки, осміхаються веселі й лукаві молоді личка і тануть десь за горами в смутних колірах осінньої ночі...

—

Давненько було це. Нас скілька душ чужих один одному людей їде в одкритій будці діліжанса. Семеро сухоребрих шкап спотикається по бурку, креше з нього искри; і лунко ляскає батіг кондуктора, огрядного, плечистого пана Стаха, і як старець обідраний діліжанє вибиває у всі свої брязкала. Їдемо мовчки. Десь далеко за мною осталася рідна домівка, а спереду—казенні муровані стіни школи.

Надолужити те, що пробайдикував улітку—нема чого й думати, бо до переекзаменовки оста-

лося всього два дні: треба придумати що-нибудь инше, щоб викрутиться. А думати за ту обшарпану жовту книжку, як за кару, не хочеться, — з душі вона в мене верне. Краще вже б ні об чім не думав: прислухався до того ярмарку, що на дереві підняло чорне вороння, стежив би за листочками, що черідками, немов червінці, скачуть по дорозі. Так ловко: схватяться, пробіжать трохи, залупотять стиха про щось, та й знову посідають.

Заходить сонце, і тони осінніх колірів міняються що хвилі.

Перед нами темніє, а на заході, десь за гаями, пожежою спалахнуло небо: горять червоні, як мак, килими, леліють стрічки; корогви, рушники мають, і стоїть перед ними темний гай,—смутний, змарнілий, немов ті холодні чари красу його струїли.

Вітерок зимно студить, стиха шепоче, журбу в полі розвіває... Знаю я, чого осмутнів ти, зелений гаю: б'ють тебе недосвіти, зоряниці в'ялять зимною росою, то й треба тобі марніти. Журись, не журись—того не минути: еге!—як зашумлять вітри на тебе холодні — обнесуть вони, обшматують красу твою, розвіють битими шляхами, а дощами приб'є її до сирої земельки... Знаю...

Я зітхаю й наважуюсь, щоб там ни було, серйозно подумати про свою нудоту... Ось нехай тільки трішечки припізніє. В небі сіє хтось зірки. Міряю оком,—скільки вони од мене, а на думку спадають дитячі загадки: „поле не зміряне, вівці не лічені, пастух рогатий...“ чи скоро то вийде той пастух... Дрімається.

— Тпру!—Гуркала й брязкала відразу змовкли,

і діліжанс став. Розплющую очі—темно. Біля діліжанса якісь люде з лихтарем. Світло од лихтаря червонить спітнілу спину в коней, плечі в пана Стаха, коряві стовбурі сосен по боках буркованого шляху. Люде розмовляють з паном Стахом, торгуються. Далі прощаються, когось у дорогу виряжають.

Я пильно прислухаюсь до їх розмови.

— Хто тепер подивує з тебе? — чути з темряви грубий голос,—ніч, дорога: у віщо б ни вдягтися, аби тепло.

Тоненький упертий голосок сперечається, не хоче.

Я втручаюся в цю справу і в думці тягну руку за грубим голосом: нема що й казати, що буде холодно—думаю я,—слухалось би старших, дурне козиня...

— Отак буде краще!—заспокоївся грубий голос, і скілька голосів разом засміялось.

— Хоч на вечорниці!—гукнув хтось ближче, і незабаром до нас у будку спершу повагом влізла огрядна пані, а за нею проворненько вскочила на вигляд не то панянка, не то сельська дівчина в в простій жіночій свиті. Голова обмотана хусткою, що тільки біліє з неї личко.

Хоч було темно, але для того, щоб заглядіти тернові очі та вгадати гарненьке личко—не треба багато світла. Така вже доля ласкава у всіх тих тернових очей, що й роззява побачить їх, де б вони ни були. Долю свою під носом проворонить, а їх навіть у темному кутку загледить; та ще й піде

за ними гав ловити туди, куди в инший час добром не заманиш.

Сон з очей—як вітром здуло.

Навіть мовчки їхати цієї тихої ночі очі проти очей з гарненьким личком, їхати темними гаями під зоряним небом, розмовляти одними очима — це ж ціла поема.

І тільки нові сусіди вмостились навпроти та заторохтів діліжанс, я спинив свої очі на мармуровому личкові й став складати мову.

Розмовляти так було і лехко й зручно: хапатися з словами не треба було; втуливши яке слово не до ладу, можна спинитись і почати на́ново; а коли дуже заплутаєшся—можна й на середині покинути зовсім без усякого для себе сорому.

Перед очима змалювалась була живим мені докором книжка в жовтих палятурках, але я тільки нетерпляче скривився на неї.

„Не знаю я, чарівна незнакомко, хто ти така, чи царівна, чи королівна“,—став я промовляти, вперши на сусідку очі, що аж у лобі затрудило.

„Королівна“, не дослухавши моїх слів, зразу присадила мене.

— Е-а-ах!—позіхнула вона так щиро, що навіть у неї в горлянці щось запищало; ляснула зубами й стала закутуватись тепліш.

Я делікатно одвів на той час очі, дожидаючи, поки вона заспокоїться.

В мене складався чудовий план подорожнього романа: найперше нам треба змовитись очима з моєю сусідкою, і коли будуть на станції міняти коней, ми тікаємо в гаї... А там... там вже видно буде, що далі...

Але тільки починав я таємну розмову, вона, як навмисне, збивала мене: то носом шморгне, то стусоне під бік свого сусіду, що приловчився покласти їй голову на плече,—і ніяк не давала мені довести розмову до краю.

Довго терпляче я перемовчував, починав наново, догадувався навіть, що то нарошне вона вдає, ніби нічого не помічає. Але коли вона вийняла з кешені шматочок засушеного бублика і хруснула зубами так, що луна в гаю покотилась,—мені стало сердито.

— Колода!—подумав я й одвернувся. Перегодом я знов, мов ненароком, глянув на неї: очі ясні, холодні й живі мрійно дивилися на небо. Було щось дуже привабливе в цій грубій хустці, в сірій свиті рядом з свіжим випещеним личком.

— Буває ж таке, що одарує доля отакий пеньок та такими очима,—спадає мені на думку.

І мої думки звертають на инший шлях. Серце моє запалюється помстою, сонливий бір нашіптує слова таємних казок, і мій жаль кує вже кару люту королівні з дивними очима й холодним кам'яним серцем.

„Жила собі королівна, і мала королівна прекрасні очі-терниченьки, а серця не мала, тільки камінь. Сохли і в'янули юнаки од очей тих, як трава на огні, а вона сміялась.

І казали люде про королівну: мабуть не буде вже таких очей, як у цієї королівни.

Іще казали й так: не було ще мабуть на світі такого серця байдужного до людей та нежалісливого, як у цієї королівни.

І стала слава на всі царства про чарівні очі королівни.

А за тою славою прогула друга: що немає в неї душі, тільки вітер.

І почувши ту славу за далекими морями, сказав один юнак: коли душі немає в неї—не скорюся я очам чарівним і не сила їх надо мною.

А як приїхав та побачив, то й скорився і в'янути став.

Тоді сказав юнак королівні:

— Бачу, що ізсохну я од твоїх очей, а все ж скажу тобі правду: хоч велика сила у твоєї краси, та сама ти нікчемна людина.

Королівна глянула на його, та й каже:

— Коли я нікчемна людина, то чому ж ти без мене жити не можеш, чого в'янеш за мною? Хіба ж не мої очі подолали тебе?.. А ще казали, що ти розумний і правдивий: неправда твоя, юначе — я гарна людина й немає кращої за мене на всьому світі.

Засміялась йому в вічі, та й пішла.

Задумався юнак. Три дні й три ночі сидів у своїй кімнаті та й надумався...

Та й надумався...“

Нитка моєї казки на мить розривається. Сидять мої сусіди, мовчать; дрімає моя „королівна“ в сірій свиті, голову схилила матері на плече, а перед очима діється дивне: довга хмара над гаями простяглася на небі; немов тином високим-високим увесь світ перегородила. А по той бік тину спалахнуло полум'я і червоніє десь, далеке, самітне, крізь тин просвічує. Здається, що там за ним степ

без краю, а серед того степу щось розпалює свій пізній огонь, розгорається він, палахкотить, здіймається все вище й вище. Потім почало бліднути; через тин зразу висовується блискуча лисина золотого діда.

Ще хвилина—і золотий клубок повис над темними валами, випнувши золоті бризки по-під хмари.

Гольчасті верховіття тихого бору всі одразу заяскрились синім пилом, а на шляху вирізалась волохата незграбна тінь од нашого діліжанса. Біжимо серед шляху, немов тікаємо, а зверху за нами ув'яз блискучий клубок, гониться, через нетрі спотикається, йде гаями—не трісне, через воду бреде—не плюсне, очеретами—не шелесне.

Поблідли лиця дрімотних людей, осмутніло мармурове личко моєї королівни.

— „Ходім, королівно, в поле походити, — став прохати юнак королівну.

Пішли вони в поле та й ходили, поки притомилися; сіли спочити під калиновим кущем. Під тею калиною—криниця, а в їй вода чиста, як роса.

Схилився юнак над водою та й дивиться. А королівна питає:

— Що ти там бачиш, юначе?

— Бачу я на дні пісок, а на тому піску — дві квіточки. Поглянь, королівно,—може вподобаєш.

Схилилася королівна над криницею, поглянула в тихую воду, та й не вгляділа квіток, а вгляділа перший раз на своєму житті свої чарівні очі. Як вгляділа, та й здивувалася; дивилася, не одривалася, поки стало темно, а додому пішла смутно.

Минулися од того часу королівнині сміхи. Що божого дня ходила до криниці, все сиділа, все ди-

вилась на свої очі та й в'янути стала. Так і зів'яла королівна сама од своїх очей...“

Я вийняв коробочку „Мечти“ і став закурювать.

— Чи розумієш ти мене, нещасне творіння? — блиснув я на королівну очима, запалюючи сірник.

Не знаю, чого я сподівався од неї, тільки коли голівка королівни раптом схопилася з плеча матері, і очі, що дрімали перше, глянули на мене, ясно загорівшись радістю,—я охолов...

Глянув зі-скоса на свого сусіду, подумавши, що може то до нього звертаються ті очі.

Рудий, бородатий єврей спав, схиливши голову на груди, аж харчав.

Я сховав голову в темний куток.

— Щоб не вийшло справді ще якоїсь чортівні,—думав я, мліючи од несподіванки.

— Ні, цього бути не може!—запротестувала вся моя душа.—Може тінь од гилячки промайнула на її лиці, чи промінь заграв в очах, а мені привиділося не знати що.—Я висовую голову з тіні й крадькома глянув.

Личко радісно осміхалось мені, і кивало й моргало, в очах світилась і надія й прохання.

„Зрозуміла“!—подумав я і став помічати, що дух мені захоплює. Набрався сміливости й пригнувся до неї ближче. Королівна приставила долоню до губ, моргнула очима на мою руку, де курилася цигарка й виразно прошепотіла:

— Бичка... *)

---

*) Недокурок.

Дивлюсь, отетерівши.

Вона зирнула з осторогою на матір, потім вихилилась з будки, ніби роздивитись на гай, і очима подала мені знак.

— Остав, брат, бичка докурити, тільки щоб мама не загляділа,—почув я над своїм вухом, коли пригнувся. Лукаве, отряхувате личко, ковтаючи слину, привітно схилилось до самого мого вуха і з-під намотаної хустки блиснув на школярському козирку бурсацький значок.

— Ваню!... губи натіпаю!—лупнувши зо сну очима, сердито посварилася пані. Бурсачок миттю одкинувся, сів, як і перше, але очима не переставав моргати мені, позираючи на мою цигарку.

Глянув я з осторогою на моїх сусідів—чи ніхто не стежив за мною. Кругом усі дрімають. Лехко зітхаю й викидаю сердито недокурену цигарку на шлях.

Бурсак смутними очима провів її, глянув з докором на мене й заспокоївся.

Проходить час, і його лице окутується в задуму, очі темніють і журливо дивляться кудись поверх борів. І мені знову здається, що це таки королівна передяглася в сіру свиту, пишна й гордовита.

Але тільки рука моя бралася до кишені, витягуючи коробочку з цигарками, горде й холодне личко моєї королівни зразу одживало: вона ласкаво позирала на мене, моргала брівками, осміхалась і так покірно-покірно благала...

Я не розумів...

А борі тихі й сонливі грізно зростають над

нами темними високими мурами, і з їх нетрів вилітають на шлях дрімоти, зграями крутяться над нами, аж в ушах гуде; очі злипаються.

Линяють, бліднуть огневі витвори півночі, руйнуються царства, димом ідуть дворці й палаци...

Ні вже,—бувайте здорові, мої царівни й королівни!..

1911.

Дощ.

—

Тихо й нудно і спека пекельна...

Нікуди вже далі — ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою ліса, обізвався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забреніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась самотна до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі счинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під ка-

міння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса холодний, дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись ковтала воду сухая земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

І хмара сіяла й сіяла, щедро, не жалуючи.

—

У землянці біля вікна сиділо трійко дітей— старша дівчинка й двоє малих хлопчиків. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалось, що вже вечір і що зараз прийде мати.

Дала їм мати хліба й на сніданок, і на обід. Давно вже й поснідали, і пообідали й, позбіравши ошимки, пополуднали, та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був.

Більшим боязко, а малому байдуже—плаче, просить їсти та маму гукає.

Темно, аж сумно...

І відразу щось ростяло хмару і мовчки нахваляється на когось огняною лозиною.

Тихий задуманий бляск тремтить по темних стінах, на миснику й на иконах.

Гур-гур... торохнуло й покотилось щось над хатою. Дзвенять шибки, посуд на суднику, на воднику у сінях відра.

— Хліба!—тоненько скиглить дитина.

— Цить!—тихо, потайки шепоче йому сестра й

пучкою показує у вікно:—он Бозя золотою різкою свариться; каже: ну-ну!—ось я тобі дам хліба!

Широко одкриває дитина очиці й затихає.

А кругом знову темно. Тільки дощ сіє й сіє на чиїсь лани.

—

... В напільне вікно почало видніти. Дивуються діти, думали—вже ніч, а воно знову дніє.

І знову синіє небо, а на ньому золоте сонце—сипле скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки—крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті. Густішою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати—пустило із себе дух свого цвіту. Поміж його стеблами заясіли волошки, немов посвітились сині лямпадки. Зажаріли голівки горицвіту, загула бжола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом.

Битим шляхом скриплять вози, лунає бадьорий гомін—люде вертаються з базару.

Веселий шлях: з одного боку дуби—як стіна, з другого—лавою буйні хліба. Здіймає чоловік шапку на возі, милується божими роскошами.

Із квітника од землянки вибігають на шлях три маленькі, обідрані, бідні примари. Вирядились на шляху, дожидають.

— Дядю, дайте гостинця!—тихо, боязко промовив хлопчик.

— Мовчи!—суворо насварилась на нього дівчин-

ка,—стидно прохати: як похвалюсь мамі, то будеш знати!

І всі замовкли, тільки дивились на проїзжачих пильними-пильними очима.

Проїхали, не помітили.

За возами, спіраючись на костур, тюпає жвавенька бабуся.

Вирівнялись у рядок, склали на грудях руки, дожидають.

— Здрастуйте!—здоровкаються всі до бабусі й як одно низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.

— Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики й подивились на неї великими смутними очима: мовляв хтож його знає.

— Ну, а де ж ваша мама?—питає бабуся, приглядаючись до чорних тенеточок на дітях.

Дівчинка у бік показала очима.

— У хуторі—горниці панам прибірають.

Зорять усі на бабусю, чогось сподіваються.

Побідкалась та, стала жалувати дітей.

— Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята—не купила.

Почала гладити по головці хлопчика. Хлопчик приплющив очі й радісно засміявся.

— І його!—показав він ручкою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... „Здра... здра...“ крутило воно увесь час голівкою на тоненькій, як мотузок, шиї й щиро приловчалося вклонитись.

Баба пожалувала й того. Далі глянула на старшу дівчинку, що мала розумні й смутні очі, погладила і їй головку. Бліде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий лихтарь, а очі засяяли радісним промінням.

Пішла бабуся, а діти веселіше пострибали під хату.

Посідали, дивляться на сонце, що чогось не хоче сьогодні заходити довго.

А десь за ланами гомонів, затихаючи, грім, немов той суворий тато, що навідався додому, нашумів, обмив своїм дітям закаляні та заплакані лиця, обдарував усіх гостинцями й пішов собі, буркотаючи, геть, добрий і суворий, і все зеленіло цвіло й осміхалося услід йому.

Тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка, як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ.

В хуртовину.

Молоденький чортик, якого випустили святами пожирувати, з радощів брякнувся прямо в кучугуру снігу, зарився в нього головою, а ногами став таке виробляти, що зразу знялася курява, за якою не видно стало світу; потім схопився й став гасати по полю. Перескакуючи через бескеття й спотикаючись по снігу, він то з вереском летів по полю наввипередки з вітром, то, розставивши лапки, нісся йому назустріч, і коли старий дідуга-вітер хапав його в обійми, підіймав угору мало не до хмар і, надувши свою полотняну сорочку, одним духом пер його десятки гонів по-над степом, чортик в'юном вертівся в його руках, верещав і заходився від реготу.

Взявшись у боки руками й стиха посвистуючи, він нашпиньках подався до шляху, де їхали сані, догнав їх і вчепився на задок.

В санях сиділи дві закутані, запорошені снігом постаті.

Чортик боком схилив до них вухо й слухає.

Македонський старшина Василь Миронович,

схилившись над головою писаря Антона Агафоновича, казав йому на вухо, намагаючись пересилити хугу:

— Чорт, прости Господи, така штука, що в дорозі його ніяк не можна згадувати: або обламає, або обмарить—а так не минеться.

Василь Миронович, чоловік смирний і побожний, під чаркою дуже любив говорити за що-небудь божественне, і давненько вже намагався втягнути в таку розмову писаря, але той або пускав з язика чорта, або зовсім мовчав.

— Хіба ж не так я кажу?—питався у нього старшина. Той тільки щось собі замурчав.

Втерявши надію як-небудь розворушити сусіду, старшина зітхнув, покивав головою й став виймати люльку. Дістав коробочку із сірниками і, щільно затуляючись долонями, став закурювати.

Щось дмухнуло під самим носом у старшини—сірник погас... другий, третій...

Писарь заворушився, кашлянув і хрипким голосом промовив:

— Н-не закурите.

— Закурю, Антоне Агафоновичу, закурю!—веселенько одповів старшина, радіючи, що писарь заговорив таки.

— Ні, не закурите... Бачте, вже чотирі сірники стратили... о, п'ять, шість, сім...—лічив писарь.

— Що за чудасія! здивувався старшина: сірники гасилися один за одним, навіть не розгорівшись.

Затулився, як можна найщільніше, тернув—знов погас.

— Гм!..—Одхилився в другий бік, витер...

— Десять!—промовив писарь.—Я ж казав, що не закурите... одинадцять... дванадцять...

— Антоне Агафоновичу!—лагідненько промовив старшина,—це через те, що ви лічите. Ось не лічіть—зразу закурю.

Але писарь вже пролупався і йому бажалось пожартувати. Старшина помалу розгарячився й сірники гасились і летіли в сніг один за одним, на-силу писарь вспівав лічити.

— Ось годі бо!.. чи ви й досі лічити не навчилися, чи що з вами?—промовив старшина, почуваючи, що розбірало його зло.

Писарь, закутуючись у кожух, поволі лічив:

— Двадцять три, двадцять чотирі, двадцять п'ять...

Старшина вийняв з рота люльку, зі-зла, боком глянув на писаря; потім плюнув і знов узяв люльку в зуби.

— Як би знаття, що в неділю буде година, то в суботу з вечора виїхати б на села податки виправляти,—діловито став говорити він.

— Ум...—мурчить писарь.

— А то як не зберем до першого,—помалу розвозить старшина, тим часом крадькома виймаючи сірник з коробки,—то знову поштрафують, як було минулого року. — Тут він стиха черкнув сірник.

— Ех-хе-хе!—позіхнув писарь:—двадцять вісім!

— Антоне Агафоновичу!—та що ж це ви?! — промовив старшина таким голосом, в якому почувався і докір, і образа. Писарь мовчав.

Помацавши в коробочці, старшина знайшов

там тільки одного сірника. Сплюнувши на бік, він хутчій погнав коняку.

— Всі сірники витратив, і не закурив через вас!—промовив він сердито і глянув на писаря. Той схилив голову й дрімав. Старшина помалу став здержувати конячку. Схилившись низенько до писаря, він забачив у темряві його ніс, брови, лоб... Очі заплющені — спить, навіть носом сопе... Тихенько потяг за віжки—коняка стала.

Хутенько закрився полами кобеняка й запалив останній сірник... горить. Старшина поспішає запалить люльку і так тягне, що в чубуці починає шкварчати, немов на сковороді сало.

— Двадцять дев'ять!—крикнув над самим його вухом писарь. Василь Миронович закашлявся й сірник погас. Здавив чубук зубами, потяг зо всеї сили—не тягнеться... Важко зітхнув, став ховати люльку в кишеню. Але зразу, тільки довів люльку до кишені, за серце вхопив такий жаль, що аж защеміло. Глянув знов на писаря: той губи витягнув, підняв брови, дрімає, немов нічого й не було.

Од злости в старшини аж руки затряслися. Помалу розмахавши за кінець люльку, немов би заміряючись забивати цвяшок у стіну, Василь Миронович виважився й цокнув головкою люльки в лоб писаря.

— Трид... ой!—кинувся той, почуваючи, як щось зашпигало в носі й перед очима розсипалися золоті искри.

— Ото, щоб було тридцять, до пари!—чмихнувши носом, промовив старшина, ховаючи люльку в кишеню. Але писарь щось заворушився, засіп, вика-

зуючи, що він має охоту лічити й далі. Випроставши руки, він сунув кулаком у щелепи старшині.

— Тридцять один!—промовив він.

— Тридцять два!—ляснув його на вігля старшина.

— Тридцять три!—піднявшись з місця, по зашийкам гепнув його писарь.

— Тпру!—старшина зняв рукавиці.

— Тридцять чотирі!—Обоє, і писарь і старшина, вивалилися з саней у сніг. Конячина спинилась.

Счепившись в одну щільну купу, старшина і писарь ворушились у снігу, сопли, кректали; вивертався зі-споду то один, то другий. Раз-по-раз було чути, як щось гупало, немов у подушку і примовляло:

— Тридцять вісім!

— Тридцять дев'ять!..

... Коли діло добіралося до півсотні, чортик перекрутився скілька разів у снігу, зареготався, пішов дрібушки в степ... та як завихрить, та як закрутить! завищить!.. та колесом, та жеребом!.. та й пішов, та й пішов...

Осіння казка.

Має крилом смутная черниця, і схне на дереві листячко... схне й умірає...

Щось журно мені,—і журлива казка сплітається в голові.

Така простенька, та щира.

Гляньте сюди: он за тополями сховавсь у хмарі місяць, а за ним і ясна, золота зірка...

Ось слухайте ж...

В давній пісні співається, що то козак та дівчина.

Може колись жили вони на землі та вірно кохалися, а лихі люде розлучили їх. Тоді вони розійшлися по світах.

Пішов козак темними ярами, пішов смутний та невеселий, висох, як билина, та в одну нічку й зійшов на небі ясним місяцем.

А дівчина, може, пішла звечора по воду, побачила, та й вийшла проти нього золотою зорею.

Там вони і спарувалися.

Так, мабуть, було воно.

Зеленіли гаї, цвіли сади, бреніли у садках журливі пісні про кохання,

Стали виходити місяць та зірка на небо ночами, стали щастити закоханим.

Зірка ворожила їм долю, а місяць світив доріжки, як ходив хлопець до дівчини і як пізно вертався додому.

—

Раз стали вони опівночі над будинком.

Мурованим та сумним.

На дверях замки важкі—залізні ґрати на вікнах.

Кинув місяць промінням за ґрати,—і бачять вони:

Під мурованою стіною лежить козак молодий, на груди руки поклав. Лице біле, як папер, а на ногах синенькі блиски граються в залізі.

Такий тихий та блідий... І немає в очах ні надії, ні гніву, ані того смутку.

— Мертвий?—спитала тихенько зірка.

— Живий, тільки кров з нього випили,—сказав на ухо місяць.

— Хто, любий?

— Люде, моє зоре.

В той час щебетав на калині соловейко: вийшла послухала його дівчина, та вперше й закохалася.

А юнак лежав, мов неживий.

Довго дивився місяць на лице мармурове, блідеє, а зірка у очі запалі зоріла, і стало їм жаль юнака, що з нього випили кров.

Як роса блискуча — покотилися сльози у зірки:

— Що вже йому не жити.

— Мабуть—не жити,—сказав і місяць.

Сказали, зітхнули, та й зайшли за хижу.

—

Пожовкло, посохло листячко в калини, упало.

А по голому степу, мов та бурлацька доля у світі, помандрувало безрідне покотиполе.

І налетів із степу сумного холодний вітер, і шарпонув він гнівно гиллям на дереві—затремтіло в гаю листячко, посипалося відразу.

І нагнав вітер чорні хмари на небо, і зробилося темно.

Загув, зашумів вітер, заголосив.

Шумів він про теє, що швидко завиє зима і снігом закида-занесе маленькі хати невільного краю. І прийде туди туга, і прийде горе та злидні, заплачуть змарнілії діти, заголосять матері, зажуряться дівчата.

І сумно було кругом: стогнав і зітхав темний гай, як море в негоду.

З великим жалем, поволі гойдали старими головами столітні дуби.

Вигинаючись тонким станом, як рибонька, вилася стрункая береза.

І дзвеніли-бреніли, заливаючись слізьми, сосни та ялини.

І ламалося гилля на дереві, і зривалося листя, і далеко гонив його вітер в сумнеє поле.

Зринув із-за хмари місяць, вийшла за ним і зірка, глянули за грати—дивувалися:

Пригнувшись у куточку, юнак із блідим лицем голими руками ламав кам'яні мури...

Роман.

—

Романові вже минуло сім років, хоч і дрібний він на зріст. На голові у нього кучерявиться коротке русяве волосся; руки малі, цупкі, очі сірі, жваві.

Поважної ходи Роман не знає: поклич його—він підбіжить з підскоком, пошли куди—подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочити, то вже певне як не на паркані, то на гиляці, а на одному місці стояти довго може тільки догори ногами.

Роман хлопець сміливий, „бідовий". Хоч не обходиться без того, щоб коли не попало йому від батька або матері, та все ж у світі жити йому весело. Та як же й не весело, коли є поблизу панський сад—темний, великий, як гай! А там скільки тих доріжок усяких, стежок, лавочок! скільки дерева, квіток, кущів! А пташок, гнізд!.. Хіба ж це не рай! Коли ж виспіє садовина, то Роман і не вилазить звідтіля від ранку до ночі. Хоч кожного дня тоді й виходить ловити Романа з довгою лозиною стара панна-злючка, проте йому нема чого її боя-

тися; він знає, що між густим гиллям, на верху дерева, не достане його ні сама панна, анї її лозина.

Хай собі вона під деревом лютує та штурхає лозиною між віти, Роман собі поволі гризе грушу й качаном влучає панну. Коли ж надокучить йому така робота, він несподівано з вереском скакає з найвищої гиляки на перелякану панну, прямо їй на плечі, разів скілька перекрутиться, далі схопиться і так полетить, що тільки трава зашумить під ногами.

Приїлася садовина, заманулося сахару чи булки—то є на світі ще крамарка Мелашка. Добре зорить за ним стара Мелашка і перш, ніж піти куди з дому, вона загляне і на піч, і під ліжко, і в шафу, і як тільки добре звіриться, що там не притаївся Роман, тоді замикає хату. А Роман все ж таки улучить час, як вона заворониться коли, і зразу вскочить у хату; а там можна потягти за маятник від годинника, відкрутити кранта в самоварі, булки шматок одпаювати. Застукає Мелашка, то хіба трудно Романові втекти від неї?

Ну, а як уже трапиться таке, коли вона впіймає його, то тільки й того, що вуха намне—шапки не здійме: коли йде на таке діло, Роман ховає шапку.

Часом буває не можна полізти в хату, тоді Роман придумує що-небудь, щоб таки добути, чого йому треба; можна, примірно, саму Мелашку заперти в хаті, забивши надвірні двері черепком, або камінцем, і мотузком зав'язать теж добре; потім у вікно вимагати викупу: бубликів або сахару—чого там забажається.

Скрутно тільки приходиться зимою Романові. Більше всього йому шкодить, що чобіт немає у нього. Правда, часом можна буває потягти з коміна дідові рукавиці, взути їх на ноги й піти поковзатись на льоду, коли ж після того приходилось Романові мати діло з дідовою попругою, а що таке дідова попруга—всякий, мабуть, знає.

Зате, як прийде весна—Роман візьме своє.

—

Роман зіп'явся на відчинене вікно й заглядає в клас, де вчителька вчить дітей. Він хоче знати, що там діється в класі. Бережеться тільки того, щоб не підійшла близько вчителька. Хоч вона й закликає Романа в клас, хоч і каже, що там лихого не буде йому, — але Роман не має себе за дурня: він добре собі знає, що на дворі він вільний бурлака, а піде в клас, то вчителька може там ще нам'яти йому й вуха та набити спину. Хто її знає, що вона думає. І коли вчителька підходила до Романа ближче й манила рукою до себе — він зразу зіскакував з вікна, одбігав геть-геть і, усміхаючись, казав:

— Ха! Які ловкі!..

Перші рази, як тільки Роман вилізе було на вікно, школярі в класі підіймуть регіт, а потім звикли і вже мало й дивилися на нього. Привик і Роман до свого місця на вікні. Часом бувало воно зачинене, тоді Роман тихенько зпід-низу нігтями відчиняв його й непомітно вибірався на своє місце.

Роман пильно прислухається, про що балакають у класі, і вже сам знає скілька літер..

Буває, що школяр у класі помилиться й не

так називає літеру; тоді Роман голосно взиває його дурнем і навчає, як треба казати.

Проте Роман ніколи не забував, що він не школяр, а вільний козак, і тільки стерігся, щоб не підкралася часом учителька та не впіймала його. Коли б Роман був у школярах, тоді инша справа.

—

Роман уже школяр. Діждавшись осени, він сказав батькові, що піде до школи вчитись, сам пішов до вчительки й записався в школярі.

В школу увійшов він, як своя людина: з учителькою поводився по домашньому, просто, а в класі на уроках сидів, як у своїй хаті.

Ось він пише тепер палички та кружечки; сидіти йому на ослоні незручно, і він пише, стоячи на одній нозі. Цупкі пальці міцно держать перо, сам він щиро пильнує роботи. Носом сопе так, що чути на другому кінці класу. Сорочка йому висунулась і штаненята тільки що держаться. Пише Роман з великою охотою; иноді на хвилину одірветься від роботи, скоренько огляне очима клас, штовхне свого сусіду, що розклався з ліктями, підтягне штани, шморгне носом і знову до роботи.

Одхилив голову на бік, глянув на своє писання й запишався. Через плече зазирнув до свого сусіди й зареготався на ввесь клас.

— Тітко, чи як вас!..—гукає він до вчительки,— ось гляньте сюди: Гарасим якого кілля понаписував: чи не думає він лісу городити?

Школярі підняли регіт. Вчителька морщиться.

Підійшла до нього й наказала сидити тихо, не роздивлятись на всі боки та глядіти свого діла.

— Що я там такого сказав,—думає Роман,—що немов сердиться оця... баришня.

Надокучило йому писати палічки та кружечки; він перекинув сторінку і став малювати собі коня. Кінь вийшов поганий, зате хвіст і грива такі, як і хотілося Романові. Він надув щоки й став пихкати, пригадуючи собі, як кінь басує. Потім мерщій кинув перо. Схопився з свого місця й побіг з класу.

— Ты куда это? — припинила його вчителька. Роман сказав. Усі школярі зареготались.

—

Роман стоїть навколішки біля порогу й сміється.

— Ну, а як же буду тут писати?—питає він учительку.

— Ты теперь писать не будешь, — каже йому вчителька.

Роман трохи постояв, вийняв з кишені ножика й став стругати якусь паличку.

Вчителька вгляділа й одібрала в нього ножика і паличку.

„Кумедія та й годі",—думає Роман.

Здвигнув плечима й задумався. Нудьга взяла його. Він став заглядувати через голови школярів у вікно.

— Петро!—крикнув він зразу,—он уже поїхали ваші батько з торгу і телицю повели!

В класі стали знов сміятись. Учителька розсердилась, аж почервоніла.

— Если не будешь ты хорошо вести себя въ классѣ, — промовила вона суворо, — то я тебя совсѣмъ выгоню изъ школы. Болванъ.

Романові робиться ніяково; він моргає очима й дивиться на школярів. Усі сидять тихо, навіть боязно...

„Е, тут щось не так“,—думає собі Роман.

—

Роман, ідучи до школи, ковзався на льоду й увалився. В класі він скинув мокрі штанці й повісив на гарячій грубі сушитись. Сам остався в одній довгій сорочці.

У клас увійшла вчителька. Вона може б і не помітила, що Роман сидів у самій сорочці, та старші школярі підняли регіт.

— Чего это вы?—питає вона одного.

Той регочеться й показує пальцем на Романа. Вчителька глянула й одступила:

— Гдѣ ты дѣвалъ свою одежду?—крикнула вона.

Роман показав рукою на грубку, де висіли мокрі штани, й почав росказувати:—Я йшов через лід, та ненарошне увалився...

— Одѣнься сейчасъ же! перебила вчителька.— Обожди я разскажу твоему батькѣ—онъ тебя выпоретъ хорошенько, тогда не будешь уваливаться. Развѣ можно сидѣть въ классѣ раздѣтымъ? Это тебѣ не дома, это тебѣ школа. На печи у себя будешь сушиться, а не въ классѣ. Ступай къ сторожу обсушись.

Роман вийшов насеред класу, стяг з грубки вохкі штани і, плутаючись у довгій сорочці, аж закурів з класу.

Вчителька не збрехала: якось побачила вона Романового батька біля церкви і сказала йому, що Роман у класі дуже пустує. Росказала й про

те, як Роман увалився. Романові дома в перший раз прийшлось покоштувати березової каші, і він помалу став розуміти, що школа—не своя хата, а вчителька—не тітка.

Не весело щось стало Романові в школі...

—

Роман складає слова за вчителькою. Вчителька сердита, червона, стукає паличкою по ослоні перед самим носом у Романа й пискливо кричить:

— Ну, говори за мной:—пе-ре-пе-ля-та.

— Пе-ре-пе-ля-та, — тягне за нею Роман по складах.

— Ну, скажи сразу, что вышло?

Роман чмихнув носом і тихим голосом промовив:—„перепелинята“.

— Не перепелынята, дубина ты, а перепелята, слышишь — перепелята! — викрикує над самим вухом учителька.—Ну, говори еще разъ.

Роман сам чує, що він не так, як учителька, вимовляє тę слово, та на велике його диво помічає, що язик йому немов отетерів і не слухається його. Немов який дідько сіпає за нього.

— Пе-ре-пе-... націляється помалу Роман сказати, потім заплющує очі й разом випалює—линята.

Вчителька важко дихає, хлопці регочуться.

Довго билася вона на цьому слові з Романом, поки вкрай вимучила себе й хлопця. Роман по складах приказував вірно—зразу ж усе слово казав так, як привик він давно його казати вдома. Вчителька махнула рукою на Романа й відійшла. Роман сів змучений і засоромлений.

Між школярами скоро разнеслась новина: Ро-

ман не вчитає. Роман сам дивується, що він, бувши таким бідовим хлопцем, не вчитає букваря. Школярі на перемінах не давали Романові спокою.

— Романе,—в'язли вони до нього,—а ну, скажи: мясо... Романе, що то означа: кафтан?.. Романе, що робить учитель у класі з дітьми?..

Роман засоромлюється й мовчить: слово „мясо“ він вимовляє—„мнясо“, „кафтанъ прожогъ“—по його вийшло: собака десь дірку прогризла, а слова „учитель въ классѣ бесѣдуетъ съ дѣтьми“ він пояснив так: учитель в класі збісився з дітьми.

І почалося щось чудне діятися з Романом: дома й на вулиці—Роман, як Роман, а в класі Романа усі за дурня мають. Догадується він, що єсть тут якась кривда, а яка саме—не врозуміє, тільки на вчительку серце має.

Потім усе це йому обридло до краю. Він став лінуватися, пропускати уроки, і одного разу прямо сказав дома, що він більше не хоче ходити до школи. Його набили й вигнали; Роман все ж таки в школу не пішов. До обіду він протинявся десь по бур'янах, а як стали школярі йти з учення по домівках, пішов і він додому. Скілька разів йому так удавалося одурити домашніх, потім діло розкрилося. Батько ізсинив Романові попругою всѐ тіло. Не помоглося—Роман уперто сказав: нехай його хоч уб'ють, а в школу він не піде.

— Чи знаєш що, старий!—звернулася якось до Романового батька мати,—чи йому хліб їсти з теї грамоти?.. Хай краще йде до хазяїна та привчається до діла.

Роман повеселішав.

—

Одного ранку, після довгої одлучки, Роман прийшов до класу. Коли увійшла вчителька, Роман не сидів на лавці, а не роздягнений стояв біля порогу, з книжкою під пахвою. Він мав уже себе зовсім одрізаним од школи й дивився на ослони, на казенні стіни, як на щось далеке йому, чуже. Прочитали молитву; тоді Роман підійшов до вчительки й віддав їй шкільну книжку.

— Я не буду ходити до школи!—сказав він.

Вчителька почала розпитувати, що він буде робити вдома.

— До хазяїна піду,—промовив Роман і пішов до дверей.

Вчителька ще хотіла щось сказати. Роман її не слухав і був уже за дверима.

В коридорі він спинився й подумав. Потім вернувся, прочинив у клас двері, просунув туди голову, не здіймаючи шапки, і тоненьким голосом, передражнюючи вчительку, пропищав:

— Какой ті балван!... ні скажіш—пі-рі-пі-лі-ня-та... Га, щоб вони були видохли тобі! — додав він баском, як чабан. Потім, під регіт усіх школярів, стукнув дверима і, скільки духу, подався від школи.

За мурами.

—

Перед нашими очима, мов у повітрі, висів город-красень, як давній лицарь, закований у чари: в шоломах, у кольчугах, у блискучій зброї. По горах між садами розкидав скелі-мури, як сіре каміння в барвінку, золотоверхі церкви. Виблискують, яскряться, як золоті самородки в гранитних скелях, у зелених вітах темні вікна перед вечірнім сонцем, а по затінках між зеленими садами, між сірими стінами загравали вже передвечірні фіолетові тіні.

З ясними зорями, з тихими смутками, в мережевах, у тканках та в тонких серпанках линув до нас за ґрати весняний вечір.

Обвішано на ніч тюрму замками, сторожа на варті—тихо...

Тільки десь на подвір'ї кують ковалі тоненько—чиюсь волю боркають.

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою:
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою...—

тихо-тихо вітали вечір із-за ґрат сумежної камери.

І немов розправляючи крила, вирвався чийсь нетерплячий голос із гурту; за ним затріщали инші, як сухе бадилля, розгораючись на вітрі.

Ще хвилина—і криком, як невпинна стихія, полине кудись невільницька туга.

Без слів озивалося залізо — брязнув штик об ґрати. І як руками хто здушив за горло співців.

Як у Дніпра веселочка
Воду позичає—

вмірали вже тихі задавлені ридання.

Воду позичає—

одчувається, як зітхання, на дворі.

З самого рану ув'яз до мене мотив якоїсь пісні. Хожу по камері, щось думаю, а сам гуду та й гуду без перестану.

А над вечір—усе снується якась казка чи легенда:

„І пішла мати ярами, та пішла вона й тернами, та й сіяла свої жалі поміж травою, й поростали ті жалі гіркими полинами“...

— Мабуть чи не роскажу я вам, хлопці, що-небудь сьогодні.

Зашуміли хлопці й на-швидку, вхопивши в руки арештанську вечерю, що ліниво жували, розташувавшись на матрацах, збились біля мене, як голодні галинята біля матері.

Любить тюрма всякі оповідання, впивається ними, як чарівною отрутою, аби тільки хоч словом-другим було згадано в них про волю, про степи-простори. Навіть шаблон для цього улюбила: всяке оповідання—це пригода бурлакові, що траплялась йому під час вільних мандрів по світах.

Так, то й так. Посідали.

— Служив я, хлопці, одну зиму у наймах, у городі, в заводі. Зима впала снігом рано, була довга без краю, віяла завірюхами, морозами давила й занудила мене до смутку. Коли гульк—попливли сніги водою. Вийшов я на поля, глянув навкруги—іде весна на ліси та на гори, а із степу—волею пахне.

Як гукну ж я до гаю—до гаю:

„Присягаю зеленому гаю!—як гай розів'ється —робота минеться!".

Не барився гай—швидко розвився, а я—з хазяйського двору, костур під плече та й лиги—як Макар лозами...

— На волю?—радісно перебили мене товариші.

— На волю, хлопці!

На лицях випливала мрійна усмішка, груди роздулись потайними глибокими зітханнями, а в очах залеліло щось ясне, як степ, як дим, як далека блакить прозорого неба.

Попідсувались до мене ближче, дивляться так ніжно і заздро в саме лице.

— Іду я та й іду, коли на горі велике село, чи містечко, таке веселе, зелене, ще й річка під ним в'ється, вихиляється.

Дай, думаю, заверну сюди, поживу, та побачу, що тут за люде... Може роботу яку думав знайти собі, або що—хто його знає.

Хожу по містечку, шукаю собі притулку, питаю людей.

— Може б ви стали на кватирі у єврея. Волинського,—радять люде,—він живе он там і там.

Послухався, йду, роздивляюсь: будиночок чепурненький, довгий, низенький, з мальованими оболонками; під вікнами—кущі та квітки, а внизу між камінням плине річка.

Чую—пристає моє серце,—зайду.

Низенька й широка кімната—заля, здається—а в кімнаті зільників скрізь, аж темрява стоїть од них у хаті. Занавісочки, креселка, килими—гарно так, затишно. На стінах між єврейськими картинами висять портрети й Толстого, і Горького, й нашого Шевченка.

Біля столу сидить, схилившись над книжкою, молода пані, зачиталась, аж буйна коса ізсунулась на лице.

— Чого вам?—кинулась вона, сполохана, на моє привітання, а очі дивляться так суворо, непривітно.

Кажу їй.

— Нема у нас вільної кімнати!—одрубала вона.

— А гарна з себе?—не втерпівши, спитав наймолодший з товаришів, повновидий єврейчик Миша. Спитав і боязко сховався в гурті. На нього суворо кинули очима.

Думаю.

— Була вона, Миша, така: смуглява, висока, струнка і мала якісь дивні очі. Здавалося, що малював хтось, гуляючи, в жарт: довго мережав тоненькі, як ниточки шовку, брови, терпляче виточив, мов з карих камінчиків, очі, пустив над ними, як стріли, шовкові вії, а далі взяв та недбайливо позатирав, замалював усе, немов йому та робота набридла вже. І стало од того все лице пестливе, заплакане, як у вередливої дитини.

Стою я,—не хочеться мені виходити з хати.

— Хіба ж тут живе не Волинський?—допитуюсь.

Вона сердито шарпанула книжкою:

— Кажу ж вам, що в нас немає вільної кімнати—дайте спокій! — Та й глянула тими очима, мов випірала ними мене за поріг.

А я дивлюсь та й думаю: а як воно тому, до кого ці заплакані очі та осміхнуться привітом, та щось скажуть без слів?..—І не потаюся перед вами, хлопці: хотілося ляснути шапкою об мостину, та й налаяти свою бурлацьку долю собачою—такий чогось жаль ухопив.

Повертаюсь, щоб іти, коли навперейми із бокових дверей вискочив єврей — молодий, руденький, з невеличкою борідкою і з довгими личаними віями на синіх очах. Він на часинку спинив мене, а сам зразу звернувся до молодої господині. Почав за щось не в серце докоряти, чи умовляти. Господиня не змагалась, мовчала, тільки зневажливо кривила губи; далі зовсім одвернулась немов з огидою.

Єврей глянув на неї з докором, хотів щось сказати, далі махнув рукою й повернувся до мене.

— Кімната вільна єсть,—промовив він твердо,—хазяйка не знала, що сьогодні вибрався од нас кватирант.

І повів мене дивитись.

А у-вечері я сидів уже в чужій господі, як вдома. Розклався з книжками, розвішав малюнки, розташувався. Кімната маленька, затишна, вікном у садочок; у садку—акації, бузок, мережаний штахет, а далі — пішли у-низ тераси, аж туди, де по-

між темними, гиллястими вербами блищала вода й манячіли каміння.

В кімнаті, порядкуючи біля самовару гомонить зо мною наймичка Христя, щира та рада мені, немов рідні якій.

А як спізніло і я, погасивши огонь, вклався в ліжко, було чути з сусідньої кімнати єврейську мову. Говорив молодий господарь Дувид, допитувався про щось, умовляв, то благав покірно, то гірко, гаряче докоряв.

І здавалось, що він розмовляє сам до себе, або до стіни. Довго говорив, далі грюкнув дверима, вийшов. Тоді трохи переждавши, я чув, як за дверима, тихо, крадькома заспівало жіноче сопрано, немов вкладало в пісню давню потайну свою тугу.

Хилилися густі лози.
Куди вітер віє...

І повіяло відразу в господі задумою, красою тужньої молодости, чарами молодого смутку. А я, чужинець, лежу отут за дверима, слухаю, як чужа жінка стиха ходить, з своєю тугою розмовляє.

І чудно мені, й гарно. Байдуже, що в чужій хаті, що немає в цьому місті душі мені знакомої.

Через вікно надобраніч моргають мені здалеку зорі...

І крізь сон посилаю я Творцеві хвалу, що на цей широкий світ, де стільки краси і туги і всяких людей і всякого дива, пустив мене вільним бурлакою...

—

Не було ладу в сем'ї у Дувида: жінка якось

тікала од нього, родичі мало не силоміць повернули її Дувидові.

Дивуються сусіди, чого воно стало так: років зо-три жили, як одна душа, а потім чогось спротививсь їй; як зненавиділа, то й дивитись не хоче на нього—якийсь одворотний став він їй: не обідає з ним, чаю не сідає пити. І Бог його знає, щò воно трапилось: і достатки є, і Дувид жид як жид—молодий, не б'є, а вона ходить, як німа—ні до кого не говоре, тільки з книжок усе вичитує та листки комусь пише. Може що лихе та недобре поробило їй так, а може зачиталась, та й узяла собі щось у голову.

Так казали люде, а сам Дувид не говорив зо мною про це. Заходив до мене часто, про все багато росказував, тільки за жінку довго не казав ні слова.

Сприятелювали ми з ним; разів кілька на день иноді забігав він до мене, ходив і я в його кімнати,—а далі й двері не зачинялись з моєї кімнати у залю. Горнувся він чогось до мене і я його вподобав: такий говіркий, за все розпитує, про все хоче знати, охоче все росказує, і все так правдиво, щиро—дарма, що горе на серці.

Сидячи иноді за книжкою або газетою в хазяйській залі, я охоче прислухався до довгих розмов Дувида з матір'ю, теплих і смутних, прислухався цілими годинами, хоч ні одного слова по-єврейськи не розумів. Старої Сури довго якось я не помічав у кімнатах: ходить тихо, говорить іще тихіше, вирине з якогось кутка, промайне, мов привид, мов якась архаїчна тінь, і сховається ку-

дись. Тільки коли з дому сходила Соня,—молода господиня,—Сура виходила в залю й починала говорити з сином.

Дивиться стара Сура живими розумними очима на сина, говорить щось, мов докоряє, картає якимись смутками.

Якось чудно одміняється лице у Дувида од тих слів—лице стає мрійне, кращає, помітно на чолі нові поважні думки. Далі чогось запалюється в очах вже знайомий мені вогник—і швидко, гаряче, голосно, вимахуючи руками, починає щось одмовляти матері. Довго гомонить, поблискуючи очима. Мати мовчить, слухає, пережидає.

Потім—ще тихіше, ще спокійніше буркотає її смутна мова, і я почуваю, що смуток чужий, далекий мені, незрозумілий починає щіпати й мене за серце, а ця висушена та вижурена тінь минулого одміняється перед моїми очима. Здається, що все її сухе тіло збудовано із огню й волі, а горді старечі очі—із криці й смутку.

Довго розмовляють так — змовкнуть, пожуряться.

Кидає Дувид оком по кімнаті, гляне на мене, мов уперше бачить, зітхне.

— Біда, кажуть, у кого жінка бліда, а в мене—як калина, та й то мені лиха година... промовить не то до мене, не то сам до себе стиха.

— Сам винуватий... — теж по нашому озивається Сура.

— Ну от ви, молодий господін, ви теж науки проходили,—привітно звертається вона до мене, і ласкавим смутком віє од її слів. Скажіть, чи єсть

така наука, щоб навчала сім'ю розорять, зневажати родичів, чоловіка за те, що вони темні, не вчені? Я не грамотна, проте скажу, що така наука несправедлива. Вчити треба, щоб од нього добро було, а не лихо. Чи так я кажу, господін?

— Не наука тут винна, — перебиває її Дувид.— Молода кров грає, думки всякі...

— Молода!—зітхає Сура.—Молода, та багато вже знає. Вона розумніша вже за нас із тобою. Їй вже не треба ні суботи, ні талмуда, бо то все дурощі. Вона вже не хоче до нас і говорити по нашому, бо то тільки пархаті жиди мусять так говорити. Їй нудно з нами. Їй хочеться панією бути, з студентами говорити, з лікарями...

— Мамо!—очі в Дувида знову спалахнули горяче, а в голосі забренів біль і смуток.

І загомоніли знову по своєму, забувши незабаром про мене.

Знову слідкую за їхніми очима, прислухуюсь до чужої мови, вгадую, про що сперечаються. І бачу—давить Дувида сила материних слів і нічого не скаже він їй дужого проти них, проте щось уперте не сходить із його задуманого обличчя.

І дивний настрій починає опановувати мене під гомін чужої мови, серед суворих незнайомих малюнків, серед єврейських книг, суботніх свічників та инших атрибутів чужого свята. Здається, що вирвано цей куточок із далекої, невідомої країни й занесено, хто зна яким вітром, на чужину, між инших людей, між чуже життя. І разом із ним занесено чужий смуток, чужу тугу. А потім чужим смутком, чужою тугою, в'ється нова сила, шумка,

радісна, сипле в чужі похмурі стіни квітками, ча рами, ніжними зітханнями...

Вечоріє. Затихла мова, силуети сина й матері обгорнули хатні тіні та присмерки. Боязко зазирнув у вікно місяць своїм самотнім довічним смутком; блідою, прозорою наміткою оповив частину столика з книжками й заяскрився у бронзі святкових свічників, осяяв єврейські на рушнику вишивані літери.

І малюється мені в темряві старий-старий, од давнини скам'янілий, чужий бог, задуманий, смутний, омертвілий, а під ним яскриться сріблом вишиване писання: фанатична клятьба живого, огневого серця: — „Аще забуду тебе, Єрусалиме, забвенна буди десниця моя!..“ За плечима мороз і искри. Якими молотками, з якої огневої любови й жалів виковано на живому людському серцеві ці слова, що не потьмарились через тисячі років, на далекій чужині!.. Диво!..

Пливла весна, розвішувала, розстеляла, мов із скрині, своє добро, своє убрання людям на диво: стелила зелені килими по горах, по яругах, на сади кидала намітки білі, рожеві, на степи-килими сипала стрічки сині, блакитні, жовті, червоні, а далі кидає й кидає, без міри сипле гори зеленого краму, все ним закидає.

Внизу за річкою народились нові шуми—верби укутались буйним листом.

Немов повеселішала Соня, привітніше дивитьсь, жвавіше ходить.

Познайомилися ближче з нею: книжки почала брати в мене, розмовляли довго вечорами. Така,

здається, мрійна, лагідна вдача. Читала багато, вдумується у все, смуткує про щось. А як усміхнеться бувало чого, як блиснуть жартом ті мов заплакані очі, то всі смутки відразу злетять із тебе, а в грудях затремтить ніжна радість, мов що там засяє. І здається, словами прохав би: ось забудь ті смутки та ще осміхнися та подивись отак...

Повеселішав і Дувид, підбадьорився, а до мене став ще двічі привітний: чулось мабуть йому, що через мене може скуватися лад у сім'ї.

Говоримо ми про що із Сонею—і він з боку примоститься, слухає. Далі й своє слово вкине. Соня инший раз промовчить, а иноді, не дивлячись на нього, і йому одмовить. Лице у Дувида тоді аж зашаріється од радощів, аж очі йому засяють.

Минуло скілька днів, став помічати, що й сами вже озиваються одно до одного, сідають укупі за стіл.

Що ж—дай Боже не наврочить...

А в Дувида кожний день, як свято: став такий веселий, гомінкий, аж уші завжди палахкотять йому.

Сидимо одного вечора на ґаночку удвох із ним. Вечір тихий, зоряний. Розгомонівся Дувид, став щиру правду росказувати, про все признаватися, розповідає про Соню, про те, як одружився з нею.

Взяв він її сиротою, на шіснадцятій весні, тільки що скінчила повітову школу. Тільки помер у неї батько –не стало й куточка, де жити. Пішла до свого дядька. А в дядька своїх дітей купа, та все дрібнота—злидні, горе. Радили люде Дувидові

молоду в Білій Церкві—хоч простіша, зате з приданим.

Мати—Боже, як умовляла—та вже ні до кого більш не пригорталось Дувидове серце. Сказав, що крім Соні нікого не хоче. Взяв. Пожила в Дувида Соня, почала книжки читати, сказала Дувидові, що дуже хоче вчитися. В школі йшла вона в перших—похвальні листи давали. Що ж—учись, коли охота—Дувид не боронив. Навіть грошей не жалував на книжки, студентові-репетиторові платив. Мати все сердилась—на що їй воно здалося?—хай краще торгувати привчається!—Не треба їй торгувати: сам Дувид управиться з тим. На що їй слухати ті грубощі та всяку лайку та слова непристойні в крамниці?... Не неволив до цього її Дувид—тільки прохав, щоб рахунки всякі писала, бо сам Дувид—неграмотний.

Взялася Соня до книжок, посиділа за ними може рік, а може й року не було, та й видержала екзамен за шість класів у прогимназії. Але то все—ніщо!—Скільки вона знає всячини, що і в гимназії не вчать! Скільки всяких книжок прочитала!—Вона розумніша за всіх отих учителів, що екзаменували її.

Дувид підсунувся ближче до мене й почав ще щиріше:—ви ще не чули, як вона говорить!... Тепер вона ще мало говорила. Ви знаєте, бувало вона почне говорити із студентом, із репетитором, а я тільки сяду під вікном, та й слухаю. Над того студента немає розумнішого, кажуть, у всьому нашому місті: як почне говорити—здається, знає він про все на світі, й ніхто з ним не зговорить. А

Соня помовчить, потім спитає одно, друге, та як почне йому говорити, як почне́... Він стане суперечити, а потім і зовсім замовкне—тільки слухає. А я сидю під вікном і радію, і сам собі не вірю: здається, що живуть тут образовані, благородні які лікарі, або там професорі...

— Скажу вам по правді,—тихше, інтимно почав він,—иноді хочеться по-семейному, звиняйте, поцілувати там чи приголубити, то й соромно чогось, не насмію: хто я такий?—темний, неграмотний жид, руки в дьогтеві, в олії, сам у борошні—зовсім наче їй наймит... А вона, бувало, як сяде поруч, покладе мені на плече руку, скаже ласкаве слово, то зо мною щось таке робиться, що я й сам не знаю. Повірите—чогось плакать хочеться. Здається, припав би до її ніг та й ноги цілував би... Яка я їй пара?..

Слухав я, слухав Дувида, та й став собі думати: добре було б і бурлакові, коли б поклав йому хто на плече руку та й сказав ласкаве слово та пригрів променистими очима, та не тут, не межи людьми, а...

І не слухаю вже Дувида: беруся із Сонею за руки та й подаємось степами, ярами та густими лісами в далекі-далекі мандри. Не видно живого—тільки небо та степ, а серед того безмежного степу тільки нас двоє мріє, як комашки. Сидимо на могилі, стулившись, самотні, серце до серця признається, озивається,—а очі й думки пустили степами різно, вона свої, а я свої... Хвилює вітер травою в степу, хвилю гонить десь, як у морі, пече і студить лице, очі продимає, до серця доходить і

ґрає там на живих струнах пісню про широку-широку волю...

— Про що це ви так задумались?—питає Дувид. Я схаменувся, що давненько вже мовчимо з Дувидом.

— Про що я думаю?... Не питай, краще, Дувиде. Думки, як хмари: будуються у щось, а дуне вітрець—то й усе позносить...

Це я так... Сплітається лад, то й нехай...

—

Ох, ні—не на те воно кувалося.

Увіходить якось до мене в кімнату Дувид, держить у руці якийсь папір, сяє, як завжди.

— Ви бачили, як Соня пише?... Ось гляньте!—показує.

— Гарно пише, красиво,—згожуюсь я, кидаючи оком на папір.

— А ви прочитайте, голосно прочитайте!—чогось домагається він і бачу—немов якийсь в очах непокій.

— Про що тут?—беру папір у руки.

— Це Соня ро́списку написала мені. Я, бачите, потроху веду иноді агентуру по страхуванню од огню, так оце доручаю їй одно дільце в економії.

Розглядаю папір. В кінці—незграбним дрюччям так-сяк зляпано безграмотний підпис: Дувид Волинський.

— О, та ви грамотні?—жартую.

Сміється.

— Ото тільки й грамоти моєї. Спасибі—Соня навчила. Та ще цифри знаю. Так читайте, щò там написано?—насторожився.

Читаю.

„Я, нижеподписавшійся, даю настоящій видъ на отдѣльное жительство женѣ моей Софіи Михайловнѣ Волынской для поступленія на акушерскіе курсы въ городѣ...

— Вус?!—як з рушниці випалив мені в лице по-єврейському Дувид.

Миттю вихопив з моїх рук папір, порвав, помняв, і ховаючи клаптики глибоко в кешеню, кинув на мене погляд, повний гніву.

Вилетів, як буря, аж двері затіпались на старих завісах.

Незабаром десь у кімнатах лящав його гнівний, обурений голос, як пістонами палив.

Залунав йому назустріч другий голос, палкий дужий, якого я ще не чув. Забреніли в йому нотки такої огневої зненависти, погрози, призирства, що мороз пішов за спиною.

Навіть мені огнем вдарило в лице, коли почув близько таку неймовірну силу.

Не вірилось: та чи це ж тая мрійна Соня з заплаканими очима, що ходить тихо, як тінь?

Дувид намагався задавити той голос, тупав ногами, стукав по чомусь, кричав.

Приєднався до гурту ще один голос, спокійний, тихий, але гострий, як ніж.

Счинилась семейна буча, якої я ще не чув тута...

А у-вечері—ходить Дувид по двору, за голову хапається.

Світять зорі, як празникові свічі, шумить по камінях вода, мов хто по воді стрибає.

Я сижу край вікна, згадую чогось пісню:

Хилилися густі лози,
Куди вітер віє...

Смутно, Дувиде: тікає од нас Соня, не хоче нас...

—

Може з тиждень стояв у господі Дувидовій напружений настрій.

Вискочить Дувид із хати, візьметься за груди, застогне, і знову запалають очі, немов роздуло в них вітром огонь. Летить у хату. Здіймається крик, сварка, ляскотня дверима—потім стане знову тихо-тихо, як перед грозою. Ще тихіше ходить стара Сура по кімнатах, ще міцніше стуляються тонкі, горді губи.

Входить до мене Дувид, знесилений, змарнілий, руденькі кучерики поплутались на голові, а в очах не гасне упертий огник.

Показує затертого срібного злота.

— Серце горить у мене!... Ой, горить... Складімося та купимо горілки... Я хочу впитись.

— Не поможе, Дувиде, впитися, коли серце ниє.

Не повірив: пішов, знайшов таки когось. Повернувся додому п'яний: козирок на потилиці, сам розхрістаний, розкислий.

Сидить біля мене, лупає п'яними очима, слину пускає:

— Ах, Соня! Сонечка моя!... що ти робиш зо мною!

Бридкий, поганий же ти, Дувиде, та ще й дуже.

— Ось послухайте, Дувиде—коли ви так любите Соню, чом не хочете вволити її волю—хай би їхала собі, вчилася.

Дувид із острахом глянув на мене.

— Вона, як поїде, зовсім мене забуде, покине—душа моя чує.

— Але ж силою милим не будете—схаменіться!

— Знаю. Та що ж я вдію, коли не можу. Коли не мені—краще нікому.

— Ех, Дувиде, Дувиде!... А ще кажете, що душу оддали б за Соню!—починаю його умовляти.—Коли цьому правда, то ви б же їй слова не сказали, коли вона хоче свого щастя шукати! Ну, не миле ж їй ваше кохання, сами бачите, то сховайте його для себе. Нехай їде, нехай забуде вас, нехай серце ваше буде щеміти за нею раз-у-раз. Дарма. Не можна ж так, щоб усі вірно кохалися. Вона може покохає другого, а ви собі підете в гай, та й розважите свою тугу. Кажуть—світ тоді не милий буде—неправда: і тоді гарний буде світ. Полюбите свою тугу, серце стане чуле...

Задумався Дувид.

— Не можу я так,—промовив смутно.

— Не можете?

— Я знаю, що я не пара їй. Я собі людина проста, не вчена. На що було йти, коли бачила, що я їй не пара? Коли б не знав її—жив би спокійно, а тепер без неї не можу, не хочу... І не пущу, ні за що не пущу!...—У п'яних очах загорівся якийсь огник.

— Не схоче жити зо мною—присилую! Ми разом вступили в закон, мусимо вкупі його держати!

Вона ж учена—знала, на що йшла... Вона хоче закон ламати, а я не хочу!... і їй не дозволю. Не хоче по доброму—приневолю!—Чмихнув носом, поблискує очима. Я слухаю й дивуюсь, звідкіль береться ця упертість у лагідного Дувида.

Далі Дувид тільки чмихав, але дивно одмінялося його лице: уші палахкотіли, аж курились немов, ніздрі роздимались, лице зблідло, в очах стала розгоратись, поблискувати п'яна потьмарена пристрасть. Відразу, не сказавши ні слова, він схопився з місця, і плентаючись ногами, всим корпусом рішучо подався до дверей...

Чути було нерівні ступіні в залі, потім щось стукнуло, впало.

— Соня!... ну, прости-прости мене! почулось жагуче прохання.

— Одчепись, гадино!—тремтючи від огиди, задзвенів голос Соні.

Швидко зашуміло щось, ляснули десь двері, зачинились.

— Соня! Соня!

З ласки на погрозу переходив голос Дувида. Застукав у двері.

— Со-ня!...

Забреніли тонко шибки, десь ніжно обізвались-зашуміли шклянки.

„Одурів, клятий жид"! Взявши шапку, я зійшов із дому.

Пізно. В кімнатах наполягла на все тиша, якась отруйна, сонлива. Причувається дихання сонних. Вертаюсь у свою кімнату, ступаю боязко, як

злодій, мов страшно зробити шум на цьому святі сна. Огню не свічу: одчинив вікно, задивився.

Спати хочеться, а лягати лінь. Та й ніч вабить,—тиха, смутна травнева ніч.

Одшуміла, одгомоніла весна, та й стала задумана,—одяглася —в дорогу виряжається.

І палкіше обгортає, тихіше шепоче речі, як дівчина на розлучній розмові.

Гомонить крізь сон, буркоче вода, спотикаючись на камені, мов неспокійний подорожній кудись поспішає.

Дрімається. Мов щось причувається.

— Рятуйте! рятуйте!—вирвався бентежний крик із далекої кімнати.

Сон одлинув, мов хто злив усього холодною водою. Кинувся, стою серед кімнати. Серце тукає, аж болить.

Сни й дрімоти немов аж зашелестіли, ховаючись десь по кутках.

— Рятуйте! рят...—голос урвався, як чимсь перетятий.

— Рятуйте!—в голосі щось жагуче-нетерпляче, вимагає, тягне до себе.

В мені прокидається якась сила і як водою несе на крик.

Ляскають двері, мов вітер, влетів у порожні кімнати.

— Що тут таке?... Що сталося?—гукаю на порозі Сониної кімнати й чудно оддається мій голос.

В кімнаті—темно. Вікно одчинене, крізь ажурну занавісочку байдужно світить місяць.

Із темного кутка зразу одскакує Дувид, босий,

без шапки, блимнув якимись дикими очима й як метіль вистрибнув у вікно.

Чую, як хлипає Соня, кляне.

Нічого не розумію.

— Що тут скоїлось, Софія Михайлівна?

Соня соромливо напинала щось на голі плечі і крізь плач, з обуренням і з огидою казала тихо й винувато:

— Ах, яка мерзота! Яка гидота!...

Стало ніяково.

— Не спіть, Бога-ради, сьогодні,—прохає мене,— він сьогодні якийсь божевільний... Він усе може зробити тепер...

Схилились, дивимось у вікно.

Місячно, видно, куняють верби над водою, вода леліє внизу. Швидко побігла тінь у-низ, пострибала на березі по каміннях, блиснула білим проти місяця.

Шубовсть у воду.

Заяскрились бризки.

— Ой!..—стиха здрігнула Соня й міцно схопилась за мою руку, мов намагаючись держати мене. Прикувала очі, дожидає. Чую, як дужче й дужче б'ється в неї серце, а рука все тисне, мов на якусь змову кличе мене без слів.

А вниз уже біжить друга тінь, простягаючи руки:

— Дувид! Дувид!—з страхом, з роспачем, з болем кричала стара Сура й летіла до води, як птах; лишаючись іззаду, маяла й тріпалась її одіж.

Минула хвилина.

Із води обізвався до Сури сердитий, але спокійний голос Дувида.

Соня схилила на лутку голову, випустила мою руку й безнадійно заплакала.

—

Світає. Стомлений ніччю без сну, лагодюсь спати.

Застукало щось у двері.

— Ви не спите ще?—чую стурбований і заклопотаний голос Дувида. Здається, що про все недавнє забув він.

— Ні, а що?—підвожусь із непокоєм од подушки.

— Соня десь ділась!... Ходімо шукати—прошу вас.

— От нещастя!—одягаюсь на-швидку.

Обдивились двір, шукали над водою, придивлялись, гукали. Зійшло сонце—не знайшли.

—

Немає—день. Немає й другий. Ходить Дувид, зблід. За ним назирці—мати, суха й біла, як мармур.

Ходить, стиха умовляє, питає про щось, як хору дитину.

Боїться, щоб собі не заподіяв чого.

Розпитували, слали телеграму до родичів, у річці шукали—немає й сліду.

— Їй одна дорога, а за нею—десять,—гомоніли люде.

А Дувида картало каяття:

— Коли б тільки жива знайшлася!.. Ах, коли б жива!... Бо з нею: що схоче, те й зроблю... дам їй дозвіл—хай їде, куди хоче... Все уволю: дам їй розлучне писання...

В хаті й на подвір'ї завжди тихо-тихо, смутно. Ходять, як привиди, син і мати, стиха тупає по мостині пораючись Христя. Скажеш слово—заміраєш... І відразу, вертаючись раз до двору, застаю надзвичайний гармидер, крик, галас.

В кімнатах і на подвір'ї метушились жиди мало не з усього міста. Червоні, схвильовані, з чудним блиском в очах, вони махали руками, мов докоряли комусь, сварились, погрожували кудись руками, нахвалялись.

В гурті одзначається лице Дувида, бліде, задумане. Глянув на мене—як не впізнав. До нього товпляться, щось кричать, чогось вимагають.

І одповідає стара Сура—висока, струнка: голос спокійний, але гострий і міцний, як криця. А старі очі надзвичайно одмолоділи, запалавши погордою й гнівом.

Тута ж визирали обличчя де-кого із селян і міщан.

Один із них, — кривий кравець Артем, найближчий наш сусіда, зітхнув і став одходити з гурту до своєї хати.

— Оттак,—кивнув він мені на ходу головою,—не буде вже Соні—буде раба божа Катерина!—І крізь навіяний смуток просяяла в його очах тиха радість.

—

Соняшний день, жаркий, запашний—на останку мая. В місті—гомін, радісна метушня: „повели вихрещувати жидівку". Міщане, міська інтелігенція, діти—всі весело поспішали до церкви, як на диво, а в церкві палали серед ясної днини свічі й співала півча. Повагом, чудно поблискуючи очима, од-

правляв батюшка таїнство: тут на людських очах мала одмінятися душа людини. На всіх обличчях радість і якесь таємне задоволення—це ж нам навіки, без вороття скоряється кров чужинця!.. І очі сяють лагідно, привітно.

Коли після одправи верталась Соня з хрещеними батьками із міської інтелігенції до батюшчиного дому, я спромігся зазирнути їй в лице. Не вгадати—чи справді почувала вона себе тепер чистою од усякого бруду, чи вабило й турбувало її нове життя, тільки на лиці помітно було глибоку одміну. Ласкаво, щиро гомоніли до неї куми, батюшка, вона привітно осміхалась їм, кивала головою, думаючи якісь свої і радісні, й турботні думи. І сяяло лице далекою, ясною, як небо, усмішкою.

Радісно палило сонце. Цвіли акації й пахли.

Гурт людей ішов за Сонею.

— А як тая ж голубонька біла!—шептали баби позаду.

. . . . . .

Очиняючи вдома мені двері, аж захлиналась—ридала наймичка Христя, утираючи наплакані очі рукавом брудної, як ганчірка, кофточки—недоноска старої Сури.

— Що сталося, Христе?

Христя близько нахилила до мене лице з червоними от сліз очима й таємнично, стиха промовила.

— Жиди моляться... і хазяїн, і хазяйка... Ой, як же хороше моляться... та плачуть та рвуть на собі волосся... та...—Христя од сліз замовкла, затулившись рукавом.

Справді без трівоги не можна було слухати

ції молитви-плачу. Причитували щось то Сура, то Дувид по одному, далі разом починали співати-голосити, як поривання осінньої бурі, як тужний крик якогось невідомого звіря.

Промайнула сінцями Сура: лице, уші палахкотіли, а очі сяяли у вінках із сліз, як в алмазах. Було дивно, що якої туги було треба на неї, щоб до червоного розпалити цей білий, сухий мармур, та якого огню треба було, щоб скувати на старих очах ці блискучі скалки-сльози.

Широкими хвилями огортав усього незвичайний настрій. У цій бурі чужої туги відчувалися сльози не однієї людини—відчувався могучий, стихійний крик цілого народу, який гине, якого зражують, якого кривдять.

Кидають кревні на чужині в тяжку годину, кидають рідні, кидає викоханий, випещений цвіт його. Мов вітром його зносить. Рве квітку за квіткою і несе й несе...

І ось тепер, на очах, погас в одному серцеві огонь любови до рідного народу, на-віки погас...

...Стоїть Христя біля дверей, — затружена молодість, невмита краса в лахміттях, довічня темная неволя. Стоїть, заздрить—сльози застигли в очах:

— Ой, коли б же я, коли б я вміла так молитись!..

—

А я спинивсь та й думаю:

Мабуть піду я од тебе, Дувиде: немає біля тебе Соні—не буде радощів твоєму дому. А до віку буде все нудьга та задума. Та що того суму, а що того жалю-жалю—безпорадного, нерозваж-

ного, німого. А як почуєш, що за ту кривду та скується їй між чужинцями ще й доля щаслива, то може й зів'янеш на тому жалі.

Е... прощавай, Дувиде...

—

Притихла неволя. Мріється їй щось; крізь смуток осміхається із-за ґрат вечірній красі.

Стою у затінка край вікна, крадькома дивлюсь за ґрати. Перед очима — нема вже красеня-города: здавалось—згорів, і з-під попелу, спускаючись з гір, немов з неба, безліччю жарин жевріла велитенська пожарина, срібною тканкою—туманом прикрита; а над нею — темна ніч з далекими зорям, весняна, свіжа, дихає пахощами, вабить, студить, мов продимає жарини.

Нило моє серце із самого рану, а тепер горить... Пришла звістка з волі, що в рідному краї за довгі роки неволі вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколиханий неволею край. Блукаючи по світах, скільки марив я про це в самотині, скільки разів займалася надія й знову гасла, скільки було й сподіванок і зневірря, і коли ось прийшло свято, мене немає там... І таким забутим і самотнім почуваю себе за ґратами і гірка мені самотина тепер. Немає дитячих мрій, не марю себе героєм у рідному краї, так хочеться, до сліз, до болю, хоч один камінчик, хоч цеглинку покласти крадькома, нікому невідомому на те нове велике будування, а коли не збагну, то хоч осторонь стояти,—може треба буде кому пити подати, коли за роботою його згага пектиме...

І забуваєш усе, линеш кудись, тягнеш за собою і мури, і ґрати.

На сонному подвір'ї, оповитому весняними шатами, окуреному пахощами ніжно, тихо засюрчали кайдани, пустили стиха отруту на серце:

Волю повели, цепом заковану...

Прокинулось лихо, занудило-заболіло...

А перед очима — діється диво: немає города — під темрявою сховалась руїна. Серед каміння засипаних будов, розвалених храмів огневим пунктиром визначились серед темряви контури стін, зруйнованих будинків, цілих серед руїни вулиць. Осторонь стоїть гора різно, сяє чарівним бляском, мов густо уквітчана червоно-огневими рубинами.

Німіють жалі, зашерхає думка, і бентежну душу, мов пестливу, непокірну дитину, чиясь владна й лагідна рука тихо огортає, як пелюшками, блискучою казкою — примарою зоряної ночі.

1913.

Над Россю.

Ми навіть не счулися, як стало примеркати й перед нами на тому боці Росі вислалося на згір'ї незнайоме мені село. Мій попутчик, старий холостяк-учитель, спинився біля верби, скинув з голови солом'яного бриля й став витирати хусткою піт на лисині. Його засмажене, як у цигана, лице виявляло гарний настрій і могутні груди здіймалися, як ковальський міх, втягуючи в себе свіже весняне повітря.

— Ну, тепер можна сказати, що ми вже й прийшли,—промовив він, спиняючись біля одломленої бурею старої груші.

— Бачите отой садок, що спускається на низ од церкви?—показав він рукою за Рось,—от у тому садкові й живе Райко, либонь у нього ото і димок куриться, кашу на вечерю певне варить собі старий...

Я глянув, куди показував мені Воблий: на високому березі між деревом здаля проблискувало червоне полум'я вогника і синій димок довгою хмаркою тягнувся по-над зеленими верхами саду вниз до Росі.

— Оце кожного року так,—каже далі Воблий,— тілько пустить дітей на літо, зараз кидає свою школу, наймає в чоловіка оцей садок, збудує курінь і живе там до самої осени. Сам собі їсти варить, сорочки пере... бурлакує старий причуда.

Перескакуючи з каменю на камінь і хапаючись за кущі, ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. Молодиця дала нам ключа та весла й швидко ми посувалися вже в маленькій душогубці. Звечоріло. Знизу, мов з якої прирви, часом виглядали зорі. Берегами понасували хмари темного зелення, а між ними місцями випірались незграбні скелі та купи сірого каміння, немов руйновища старих будівель. Часом пропливали мимо стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми.

— Ну й місце ж обрав собі, сучий дід!—промовив Воблий і, спустивши весла, став озиратися кругом,—рай, та й годі! Має душу чулу до краси, дарма що старий...

Закурили і попливли далі; високий берег почав насуватися на нас усе швидче та швидче і от зразу човен, брязнувши ланцюжком, врізався в пісок і спинився. Пробіраючись між гіллям, ми швидко вибралися на прогалину, де червоніло полум'я і пахло димом. Перед нами в світлі маленького огнища виринув з темряви маленький солом'яний курінь, біля якого висіли й стояли на ослончику казанок, мисочки, горщики, пилка й инші хатні речі. Кругом куріня манячіло в темряві кілька уликів. Сам Райко сидів на пеньку біля багаття й щось думав.

То був гнучкий, видимо високий дідусь, лисий, з густою сивою бородою; ясні, сірі очі, в яких просвічував життьовий досвід, смуток та добрість до всього, з задумою дивились з-під густих сивих брів на полум'я.

В довгому піджаці, в мужичих чоботях, з загрубілими мозолястими руками, він здорово нагадував якого-небудь діда-пасічника з селян, і тільки пильно придивившись у його очі та лице, можна було вгадати в йому інтелігентного робітника. Багато вже я чув од свого вчителя про цього старого його товариша, діда Райка.

Закурений життьовими пригодами, хитрий і практичний, Василь Тимофієвич Воблий завжди казав про Райка в жартовливому тоні; але ж було помітно, що якась сила тягла його до старого товариша.

— Скрипиш ще?—так привітав здаля Василь Тимофієвич Райка. Райко підняв голову.

— А—а!... Це ти, старий гріховоднику!—радо промовив він, впізнаючи Василя Тимофієвича,— насилу, бач, пригадав одвідати!... — А то кого ведеш із собою? — спитався він, придивляючись до мене. Ми підійшли і стали вітатися. Здоровкаючись зо мною, він затримав мою руку й зблизька придивився в лице.

— Що ж, не наглядів собі якої попівни, як піч? — промовив Василь Тимофієвич і підморгнув оком.

— Е, козаче—куди там мені за попівен думати— здоровля ось зовсім кат-ма!—сміється Райко.—Инша стать тобі: бач, викохався який! Не бійсь, пожирував би ще в охоту!

але ж не заплямує на старість своє ім'я за якихось там двадцять карбованців! Не вкрав я ті гроші — позичив, бо скрута прийшла мені. Гріх, кажу, вам буде, як на старості літ зоставите мене без шматка хліба й осоромите мою сиву голову!.. Та й не витримав таки... заплакав...

Райко змовк і схилив голову.

— Ну, і що ж?—помовчавши трохи, спитав Василь Тимофієвич.

— Нічого не сказав. Постояв, насупившись, помовчав, а потім—„біда, каже, мені з цими людьми", і нічого не сказавши, не попрощавшись, вийшов і поїхав. І не знаю вже, що він має робити зо мною. Чутка була, що хвалився перемістити в иншу школу. То б ще було пів лиха, а як справді під суд оддасть?

— Та кинь ти, Федосію, цю думку!—став розважати його Василь Тимофієвич.—Нічого тобі не буде до самої смерти; інспектор у нас людина молода, погарячився, а насправді він не зробить лиха. Не звірь же він, справді!

— Всього, серце, можна сподіватись од людей,— зітхнувши, промовив Райко. Стали наливати по чарці.

— Скрутіть мені, голубе, цигарочку,—вдався він до мене, забачивши, що я збіраюся закурити.

— Сами вже, будь ласка, скрутіть, а то в мене чогось руки поклякли.

Помовчали.

— Перевод, кажеш, не штука,—звернувся Райко до Василя Тимофієвича, хоч той нічого не згадував про перевод.—Коли раз переводять, або двічі, то кат його бери, а як мене вже з одного місця

на друге перегонили вісімнадцять разів, то це щось коштує: кожний раз ото ж приходилося будувати своє життя заново. Треба було наново хвируватися хазяйствечком, знайомитися з людьми, звикатися з новою школою, з дітьми. Станеш згадувати своє життя—і бачиш тільки одну довгу низку переводів,—там з кватирею зле приходилося, там піп був лихий чоловік, там урядник чіплявся, там з голоду пропадав, звідтіль вигнали... а радощів, ясних днів—як не було... Тільки те й згадати, що років вісім з жінкою прожив; та й тоді, як станеш розбіратися,—мало добра було. Добра людина була, хай земля їй пером, моя жінка, весела, роботяща, і перший рік, як побралися ми з нею, либонь був найщасливіший за все моє довге життя. Але клопіт та злидні швидко придавили її. Рік за роком ставала вона все тихіша, перестала співати, стала помітно марніти, часто слабувати, і одної осени мусів на віки попрощатися з нею. Ой, і лиха-ж то година була—не знаю, як я не позбувся вже тоді й розуму. Поховати було ні за віщо, і я, лишивши покійницю в хаті з двома малими дітьми, сам за шапку та за палицю, та за дванадцять верстов до знайомого колеги. А на дворі болото, дощ, як з луба... Прихожу до нього, застаю. „Душа люба,—кажу,—так і так: виручай!“ Добра людина була, покійний,—либонь теж помер уже,—поміг таки: останню десятку позичив. Так ото й поховав я її, а сам зостався з двома дітками. Пішли тоді довгі та смутні ночі, нудні дні та злидні, та самотина. Дітки бігаютъ невмиті, обідрані, голодні—а я нічого й не думаю: ходю, як у хмарі. Потім помалу став за розум бра-

тися. А тут, спасибі їм, люди до помочі прийшли: бачуть—чоловік мов не при собі. Стали приглядати за дітьми, сорочки їм прати. Той бурячків принесе, той картопельки, той паляницю хліба, молочка дітям... Важко брати все теє—та що ж вдієш,—скривишся, дякуєш...

Щиро й правдиво росказував він, і в його епичному голосі не чути було ні одної нотки пекучого жалю, або скарги. Як казку, як давню пісню-думу—не про себе, а про когось иншого—викладав він спогади про своє життя, повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод.

Василь Тимофієвич мовчав і дивився поверх огню кудись у гущавину; його насмішкувате, як криця загартоване обличча немов одмінилося, покращало, а завжди прищурені, хитрі карі очі тепер дивилися прямо, були повиті задумою, смутні. Я не бачив його ще таким, і тепер мені стало ясно, щò тягнуло цього кремезного, хитрого діда, що серед лихих обставин умів збити собі достатки, до його химерного старого товариша.

— Дивлюся оце я на тебе, Федосію, — промовив стиха Воблий,—та й щось уже й не вірю собі,—чи справді ж це той Федосій Райко, той кучерявий з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіті!.. Було—кого громада посилає до губернатора—Райка; хто свариться з посередником або з приставом — Райко... Або пам'ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила екзекуція в Григорівку? Ех, Федосію—постарілися ми з тобою...—Воблий зітхнув і замовк.

— Було колись, було...—кивав головою Райко,— всього було... Прошуміло, прогреміло, та й сліду нема... От ти, Василю, й за молоду був хитренький,— казав він далі.—Зумів збити собі копійчину... не то, що ми, дурні: тепер і гадки не маєш... Проженуть з місця—по-під вікнами не підеш. Та хіба ж такого проженуть—він тобі теє начальство так ублагає, умаслить, що йому благодарність за благодарністю летить. Щасливий ти, Василю, таланом тебе одарив Бог таким, — без іронії, зітхнувши, промовив Райко.

Вогонь погас; з-під сірого попелу тільки жевріло скілька жарин. Тіні од віт згустилися; насунулась темрява. Над нами вгорі показалося небо, на йому між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася вже Квочка.

Десь над Россю, переплітаючись, полинули вгору молоді голоси:

Де ти бродиш, моя доле,
Не докличусь я тебе!..—

затремтіли у весняному повітрі палючою скаргою слова пісні. Райко прислухався.

— Семинаристи співають, школярі мої... Бачте— ото ж воно жити хоче, долю до себе закликає. Радіють поки що, думають — світ завоюють, а підуть на село, в ярмо те впряжуться—ой-ой-ой: де то все теє й подінеться!.. Ну, а поки віриться—хай поживуть. Кажуть — сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється... Пошли їм, Боже, чого вони благають у тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, — шепоче Райко, немов молиться, і зводить до неба свої добрі й смутні очі.

Через яку годину ми знову сиділи з Воблим у човні і, стиха попліскуючи весельцями, мовчки перепливали Рось. Чогось не хотілось говорити. І я, і Воблий зарились кожний у свої думки. Не знаю, про віщо думалось старому, передо мною ж, що тільки починав учителювати, перший раз ясно визначилося питання: яким же шляхом я маю йти? Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувать собі тепленьке місце в житті; чи кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко; чи може, поки не пізно, лишити зрадливу, обшарпану вчительську долю иншим, самому ж помандрувати світами шукати собі кращої...

Було вже пізно. Над водою вставав туман і піддувало холодком. За скелями починало ясніти: світало вже. Човен, як тінь, плинув до берега.

1911.

Пацанок.

—

У весняному повітрі загув вечірній дзвін, розносючи по місту людям звістку, що зайшло велике свято.

Вирізалися в небі перші зірки над низенькою обшарпаною тюрмою.

Сонною пусткою—руїною здавалася вона у вечірніх присмерках.

А за гратами та замками стиха шуміло—гула там підборкана молода сила.

В тюрмі почалася повірка: забриньчали швидко ключами, часто загрюкали молотками об залізні ґрати. Поспішали, бо спізнилися сьогодні.

В третій камері товариш Петро виряжався в дорогу. Сьогодні на прогулці він образив начальника, якого ненавиділа вся тюрма, і тепер мусів іти до карцеру. Товариші по камері гуртом виряжали його: давали йому теплішу одежу, розсипали по-за підкладкою піджака тютюн та сірники, щоб не знайшли, коли будуть його обшукувати.

Сам Петро, кремезний хлопчина з русявою борідкою, прихватком наїдався чогось аж на троє суток.

Через невеликий час, одягаючись на ходу після трусу й широко ступаючи по коридору, він уже поспішався до карцеру. Слідком за ним ішов надзиратель і брязкав ключами. Стали перед маленькими, старими дверима з дірочкою-прозуркою й здоровенним висячим замком.

Оцей льох, чи комірчина, по бідности тюрми, була призначена для карцеру. Загреміло залізо і двері відчинилися. Трохи пригнувшись, Петро ступив кудись у вохку й холодну темряву. Зразу тоненько дзизнув за ним важкий залізний засув, загремів замок, і все стихло. Петро ступив далі й став обдивлятися.

В маленьке віконце, густо переплетене ґратами, заглядало зоряне небо.

Петро потягнувся й голосно позіхнув.

— Здрастуй, товаришу!... за віщо це тебе?—несподівано почувся десь з темного кутка тоненький дитячий голос.

Петро здрігнув.

— Ти хто такий?—зараз спитав він.

— Я—пацанок [1]) з п'ятої камери... Це добре, товаришу, що ти сюди попав: удвох буде якось веселіш.

Придивившись, Петро хутко завважив, що в кутку, під стіною щось біліло. Підійшовши ближче, він став добачати й фигуру пацанка.

— А тебе ж за віщо сюди... товаришу?—спитав Петро, осміхнувшись.

---

[1]) Пацанок—хлопчик.

— Масалку [1]) погнав в Христа та Паску, то старший і посадив на троє суток,—хвастовито одмовив пацанок.

— Як же сидиться тобі тут, товаришок?—розпитував Петро, сідаючи поруч з пацанком.

— Ой гидко-гидко, товаришу,—таємним голосом одмовляє той.—Холодно, вохко та ще... пацюки, щоб вони видохли! Заснути ніяк не дадуть: тільки задрімаєш—зараз так і зашарудять по ногах, по грудях... один за палець укусив; то оце я зняв черевика та й стережу—може підкрадеться котрий, то пришию [2]) суку.

Петро став витрушувати по-за підкладкою тютюн та сірники, а пацанок зразу почав без перестану щебетати.

Володьку-пацанка знала вся тюрма. То був хлопчик на вигляд років дванадцяти, бідовий, непосидющий. У камері він завжди як не з надзирателем гризся біля прозурки, то на вікні біля грат допікав вартового. На тюремному дворі, коли виходила п'ята камера на прогулянку, його жваве цвірінчання, змішуючись з брязкотом кайданів, сповняло ввесь двір. Собі за товариша там вибірав Володька завжди якого-небудь здоровенного значного кандальщика, ходив поруч з ним, пихкаючи поважно цигаркою й переймаючи всі рухи і звички старих каторжан; свій тюремний бушлат та шапочку він навіть намагався носити так, як вони.

Тепер перед новим чоловіком, перед „політичним", йому хотілося показатися не яким-небудь

---

[1]) Салдата-вартового.

[2]) Пришию—уб'ю.

„грачем“ [1]) а парнем „фартовим“. За першу ознаку цього вважалося знаття фартової мови, тюремних та злодійських звичок, і Володька зразу хотів висипати перед Петром увесь свій запас цеї науки. Пересипаючи свою мову фартовими словами й перескакуючи з одної розмови на другу, він цокотав:

— Нема в нашій камері тепер путніх риб'ят. Колись були боги, так боги [2]): Кошовий, Близнюк, Васька-кандальщик... А тепер осталися одні сявки. Духовитого парня ні одного нема. Всі такі, що на волі „стріляли“ та під рундуками танцювали за печінку; а сюди поприходили та й мають себе за якесь божество... Знаєш, товаришу, мене судили на один рік, а я після суду встав та й погнав предсідателя в закон та пугвички: припаяли, суки, іще на півроку... Шармач я, і раз був на грубому [3]) ділі. З Ваською з кандальщиком „купили“ в одного „єрика“ [4]) п'ять тисяч. Ех, і погуляли ж тоді ми з ним! Тільки не довго й гуляли: на третій день „згоріли“... [5])

Володька закурив цигарку і, човгаючи здоровенними черевиками, став ходити по карцеру.

В одеськім саді я гуляв,
З красоткой наслаждався;
В чіжоли кандали попав—

заспівав він дзвінким альтом, і було чудно помічати

---

[1]) Грач—по тюремному новак.
[2]) „Бог“—те ж, що „Іван“ по тюремному
[3]) Гарному.
[4]) Єрик—дідок.
[5]) Попались.

в дитячому голосі добре переняту манеру старих в'язнів.

— Ех, товаришу!—заговорив він, зразу кинувши пісню,—шкода мені на волі одного тільки: маруху [1]) милу покинув я в Таганрозі. От красючка — як лялька!

— Велика ж вона, твоя маруха?—осміхаючись собі в темноті, спитав Петро.

— Їй було...—Володька трохи подумав,—було їй тоді одинадцять років. Вона теж шармачка. На свидання приїздила, два карбованці грошей передала—їй Богу! Падлець буду—не брешу! А це щось не чути. Треба буде писнути їй. Чорт їх розбере—цих бабів—може вже з другим любов закрутила!

Ти думаєш, подлянка,
Що я тут пропаду?
Як вийду я на волю—
За все тобі томщу:
Ручки-ножки поламаю,
І кості покручу...

Між ґратами вікна щось забрязчало; показався блискучий кінець штика.

— Ей ти, чорток!—почувся за стіною голос вартового,—лежи мовчки, а то я тебе покладу!

Коли Петрові обридло слухати пацанка, він сказав йому:

— Ну й „наливаєш“ же ти добре, товаришок! Не знаю—який з тебе Іван вийде, ну, а тріпач добрий!

Пацанок почав клястися:

---

[1]) Полюбовницю.

— Падлець буду, коли хоч трошки брешу! Щоб мені волі не побачити, коли „наливаю“!—поклявся він великою тюремною клятьбою.

— Годі, Володька!—остро сказав Петро,—воля тобі ще потрібна буде.

Пацанок насупився й замовк.

Петрові стало шкода чогось хлопця, і він почав щиро роспитувати про його життя. Пацанок зразу одмовляв з неохотою, голосом ображеного, а потім зразу якось залишив свій тюремний тон і дитячим голосом став розповідати про своє життя.

— Як мені живеться—питаєш?—промовив він, присовуючись ближче до Петра й обгортаючись від холода в свій полотняний бушлатик.—Погано живеться, товаришу: боги чіпляються до мене, завжди дражнять: бачать, що я малий, нікого не подужаю з них. Спати посилають на „грачівку“ й їсти садовлять з „грачами“. А хіба я дешевший за них? Мій батько був шармачем і я шармач! Я не менше покрав на волі від них. Дай Бог усякому стільки покрасти, як я перекрав!—казав пацанок смутним голосом.

Петро слухав тиху скаргу пацанкову, його чистий мелодійний голосок, і йому почало здаватися, що немов він десь уже чув цей голос.

— Як ти гадаєш, товаришу,—через якийсь час звернувся до Петра пацанок,—дадуть нам завтра паски та крашанки, чи ні? Росказують, що торік давали на Паску всім по маленькій пасочці й по дві крашанки.

— Хоч і даватимуть, то нам з тобою мабуть не достанеться: ми ж з тобою в карцері!—одмовив Петро.

— То може як вийдемо, то дадуть? Може хоч крашанки нам зоставлять?

— Навряд, товаришок.

— А як не дадуть, то ми будемо вимагати. Правда, товаришу? Прийде прокурор, то ми йому й заявимо.

Було помітно, що Володька дуже турбувався, щоб крашанки його не пропали.

Петро вже не слухав пацанка й обнявши коліна руками, про віщось загадався. Отямився тільки тоді, коли пацанок, після довгої мовчанки, знов обізвався до нього.

—„Зботай“ [1]) що-небудь, товаришу,—прохав він,—може казку яку знаєш, а то скучно так сидіти.

— Щось позабувáв я вже казки,—глибоко зітхнувши після довгої задуми, одмовив Петро.

— Ну, роскажи що-небудь про свої партійні пригоди. Ти хто будеш? Есдек, чи есер, чи може анархист? Я страх як люблю слухати про „политичеських“.

— Ну, слухай, товаришок, — сказав, хитнувши головою, Петро,—я роскажу тобі, тільки пильно слухай. От ти казав, що вилаяв масалку в Христа—чи знаєш ти, хто то такий Христос?

— Знаю,—одмовляє пацанок,—росп‘ятіє, хрест, що ним попи чортів гонять.

— Ну, ще що знаєш?

— Більш не знаю,—одмовив той.

— Христос—не хрест. Ти послухай, що я тобі роскажу про Нього.

---

[1]) Ботать—брехать.

І Петро простою мовою євангелії став росказувати пацанкові про Христа.

Пацанок близько тулився до нього, чмихав, закидав питанням і, коли ж Петро став росказувати про суд над Христом, про Його страждання й смерть, пацанок примовк, і тільки по тому, як сопів він носом, можна було вгадати, як пильно дослухається він до кожного слова.

Потім удвох вони почали тихо розмовляти про людей, про Христове вчення; марили про те, щоб сталося на землі, коли б знову прийшов Христос.

— Я думаю,—казав мрійно пацанок,—коли б тепер Він прийшов, то перш усього звелів би покарати всіх тих, що тепер нас мучать.

— Він навчав людей, щоб вони прощали своїм ворогам,—тихо одмовив Петро,—і Він, коли б вони покаялися, простив би все їм.

— Простив би?—розчаровано протяг пацанок.

— Усіх би простив.

— І нашого начальника простив би?—питає пацанок.

У Петра защеміло чогось серце, але він переміг себе й сказав:

— І його простив би, коли б він покаявся.

Пацанок замовк і задумався.

— Слухай, товаришу!—трохи перемовчавши промовив він смутним голосом,— може б Він хоч з должности його скинув?

— Про те нема чого й казати: начальником він не був би над нами.

Пацанок зразу повеселів.

— Ага!... так йому!—радіючи казав він,—зразу

позривав би з нього пагони та до параши поставив би. Парашником зробив би його! чи так, товаришу?—Петро на свій страх, дозволив пацанкові поставити начальника за парашника. Пацанок дзвінко й радісно засміявся.

Потім пацанок про щось задумався.

— Ну, а нам з тобою, товаришу, не попало б часом од Нього?—спитав пацанок.

Петро трохи подумав.

— Хто його зна, Володько,—за себе не скажу: може б мені й досталося від Нього за що-небудь; ну, а тобі нічого не було б—це я добре знаю.

— А чого ж так?—тихо спитав Володька.

— Любив Він пацанків, таких як ти.

— Любив? — радіючи й соромлячись перепитав той.

— Любив, товаришок, і людям дуже наказував, щоб жаліли їх.

— А...—пацанок щось хотів сказати, та й замовк. Потім тихенько одсунувся од Петра... Але забув він мабуть, що Петрова рука лежала у нього на коліні. Нагнувся над нею, а з очей упала на неї тепла крапелька сльозинка.

—

Петро став закурювати.

— Ти вмієш писати прошенія?—казав пацанок через який час Петрові,—у вашій камері, кажуть, усі вміють добре писати прошенія.

— Можна буде написати,—одмовив Петро.

— Мені радять,—казав пацанок з дитячим довіррям,—щоб я послав прохання до цариці об по-

милуванії. Коли б гарно, жалібно написати, то може що-небудь би й вийшло.

— То лишнє, — сказав, Петро—тепер не дуже вважають на жалібні слова. Можна написати без того, може що й вийде.

— Е, ні, не кажи, товаришу!—казав Володька,— росказують, що тут була колись політичеська баришня, то вона так написала одному пацанкові прошеніє, що навіть надзирателі плакали. Усе його життя списала. Через два місяці від цариці й помилування прийшло... Так напишеш, товаришу?— казав далі пацанок. —Напиши пожалуста! Спиши про все. І що здоров'я моє слабе, а кандьор поганий... що чаю-сахару немає, бо нема кому з волі прислати хоч карбованця. (Забув на той час пацанок про свою маруху). Напиши, що є у мене „старушка-мать", що осталася без усякого пропитання... І оте напиши, що ти казав... що Христос пацанків велів любити. . . . . .

—

Крізь грати стало пробиватися синє світло ранку. Виявились брудні обдерті стіни. Дивлячись на них прищуреними очима, можна було добре уявити буйний сад, або непроглядний бір.

Зігнувшись бубличком і щільно обгорнувшись у полотняний бушлат, спав біля стіни на брудній голій мостині Володька. В сірому світлі досвіту вирізувалося його бліде личко з міцно заплющеними очима й по-дитячи витягнутими губами.

Глянувши тепер на нього, Петро зразу здумав, кого він йому нагадував.

Здавалося йому, що не славний шармач Во-

лодька спить перед ним, а давній-давній його приятель, сільський школяр Марко, з которим колись вони пасли вівці на селі. Такі шнурком брови, такий же ніс, губи... Тільки змарнів чогось він дуже та біля губів з'явилася нова рисочка недитячого страждання.

Часом крізь сон він щось говорив скоренько й невиразно може про крашанку:

— Віддайте, суки, мою крашанку: тепер мені треба крашанки.

Розвиднялося. На мостині, в головах у Володьки, показалася над'їдена житня пайка, глечик з водою, насипана на діл купка соли.

А через грати вривався вже радісний гомін дзвонів, що розносився зо всіх церков міста.

1910.

Божественна Галя.

—

П'ятнадцятої весни Галя скінчила свою науку в дівочій школі при одному манастирі й на осінь того ж року пішла вже за вчительку в школу грамоти в маленькому сельці Коритищі.

Маленька, кругловиденька, з терновими мрійними очима, в яких часом палахкотіли веселі дитячі искорки, з чудовим ніжним личком, вона зразу прихиляла до себе серце всякої людини. В сусідньому з Коритищем великому селі, де жив завідуючий її школою, о. Лука, й куди вона заїздила по дорозі на місце, вчителі земської школи прозвали Галю і за її чудовий видок, і за те, що мала служити в церковній школі, „божественною".

Де-які з них говорили, що трудно прийдеться Галі в тій школі, бо дівчина вона маленька та ніжна, а коритищанські школярі всі, як один, здорова махаметня.

Але знать не дурно казав о. Лука, що в малому тілі божественної вчительки, на його спостереження, панує великий дух, і перш за всіх довідались про це сами коритищане.

Вже третього дня тітка Харитина бачила з

свого городу, як під час навчання в школі зразу розчинилося вікно, і з нього прожогом вискочив, як опарений, відомий усьому селу отряха Грицько Прокуда; чуб на Грицькові був скуйовджений, як на гребіні мичка, лице червоне, одежа розхрістана. З дверей, навперейми йому, з лінійкою в руках випурхнула вчителька й легеньким метеликом подалась ловити його по майдані; за нею, вже з усіх вікон і з дверей, повалили школярі, допомагаючи вчительці впіймати Грицька.

Прудкий і меткий був хлопець Грицько Прокуда, довго не давався нікому в руки, та нічого не міг удіяти він проти такої сили: загнали його гуртом у глухий куток між лісою та шкільним сараєм та там і накрили.

Там же таки вчителька й прийнялася лічити йому лінійкою в долоню, скільки було то вже йому призначено.

Давши з притиском послідного ляпаса, Галя взяла Грицька за ухо, і не зважаючи на те, що він, як тільки міг, упірався, брикався ногами та приловчався, щоб укусити її за руку, повела назад до класу. За друге вухо, одпихаючи один другого, вели по черзі школярі; решта ж, збившись навколо тісною лавою, з сміхом та вереском підштовхували його ззаду.

Навіть тітка Харитина приймала участь у цій події:

— Краще його, баришня, краще!—зіп'явшись на тин, приказувала вона вчительці, — гарненько намніть йому, шибеникові, вуха: хай не лазить по чужих городах, та не псує на огірках гудини.

Довідавшись про це, батьки хлопців виказували своє задоволення і, зустрічаючись з Галею, щоб вона не мала сумніву, залюбки передавали свої батьківські обов'язки що-до ушей та чубів своїх хлопців.

Щось біля п'яти десятків голів з ушима й чубами перейшли до влади Галі. Роботи набралося до смутку; не вистачало навіть часу, щоб перем'яти всі чуби та уші.

Тоді Галя придумала собі полегчення. В награду за „прилежаніє" та „благонравіє" вона, по своїй добрості, дозволяла цю роботу одбути кращим школярам, і тоді, коли який-небудь найтихіший карапуз, утерши рукавом носа, брався до сусідового чуба, вона тільки вичитувала винуватому наставлення.

І дивувалися на селі баби молодій вчительці.

— Тут п'ятеро або шестеро,—казали вони,—та й то не даси їм ніяк ради, а там же тієї дітвори, як хмари: рук на їх не вистачить.

—

Помітивши якось, що по ночах на горіщі у школі завівся той „дід, що гвіздки вириває", Галя, щоб не було у хаті їй сумно й скучно, стала закликати до себе ночувати школярів. З того часу в школі стало шумко й весело вечорами, а по домівках школярі аж плакали та просилися до вчительки ночувати.

Раз, другого дня після того, як побувала Галя в городі, відпускаючи після навчення по домівках школярів, вона наказала своїм ночліжникам, щоб того дня приходили ночувати зарані; при то-

му Галя вспіла де-кому з них шепнути, що сьогодні ввечері мається бути в неї щось веселе. Тільки примеркло, в маленькій кімнаті вчительки стояв уже дитячий гам. Дітвори в хаті було повнісінько скрізь: долі, по лавках, на ліжкові, навіть на печі. Сьогодні вчителька сказала їм, що буде з ними „приставляти кумедію“, яку вона бачила в городі й яка зветься—„сатана в бочці“. Сподіваючись чогось дуже для себе приємного, школярі були тепер у надзвичайно жвавому настрої: вони боролися, бурушкались, ганяли „панаса“, і луна від школи розносилась далеко по селі. Галі не було між ними; готуючись до спектаклю, заклопотана та серйозна, вона возилася біля чогось у сторожці-кухні...

Закінчивши, що там було їй треба, вона увійшла до хлопців і звеліла усім змовкнути. Зацікавлені хлопці змовкли відразу.

Виклавши до найменших дрібниць зміст „сатани в бочці“ й зробивши де-які уваги що-до костюмів та поводіння на сцені, Галя почала роздавати ролі. Хлопці стояли, слухали, та аж иржали від нетерплячки.

— Дивися ж, Грицько, — звернулась Галя до відомого вже Грицька Прокуди,—гляди, щоб ти діло мені не попсував!..

Грицько тепер почував себе дуже добре: на його долю прийшлася роль кума й на слова вчительки він мовчки тільки кивнув головою та потряс перед собою кулаком: розламаю, мов, і розіб'ю все на світі!

Позатулявши хустками та ряднами вікна, приступили до діла: принесено було розведену в че-

репочку сажу, червоні папірці з цукерків, крейду. Актьори почали мазатися, як кому подобалось. Публіка стала була вимагати, щоб учителька дозволила й їм намазатися хоч однією тільки сажею, але Галя пояснила, що ті, що слухають, мазатися не повинні: вони „не приставляють“, а тільки сидять та в долоні плещуть. Все було готове, актьори стали розходитися на призначені їм місця: Хома з „другим п'яницею“—в сіни, кум під піч (бочки, на жаль, не знайшлося), а Галя, що мала грати куму, вийшла на авансцену перед публікою, котра розсілась на почепки біля порога.

Але тільки вспіла вона, взявшись рукою в боки й жартовливо повівши брівками, проспівати кілька слів своєї пісні, як між публікою чогось почався регіт; помітивши, що публіка дивиться не на неї, а під піч, глянула й собі туди. Діло зразу виявилось: Грицько, який тим часом успів уже злагодити собі з паперу машкару й розмалювати її чорнилом, начепивши її собі на лице, тихо вилазив на чотирьох з-під печі. Галя спершу розсердилась.

— Ти, болван, сиди там, поки тебе покличуть!— сердито крикнула вона. Потім глянула ще раз на кума й засміялася: кум був такий смішний справді в машкарі... Клацаючи зубами й тріпаючи головою, кинувся він зразу на публіку, яка з вереском та сміхом розсипалася по кутках хати. Якось зразу махнувши рукою на свою першу затію, Галя стала сама реготатись і, разом з иншими, стала бігати за кумом, позаду сіпати його за поли. Було дуже весело. Трохи було обидно, шо не вона, Га-

ля, головний герой, а Грицько. Галя згадала, що вона вчителька, і їй мусять усі тут коритись.

— Грицько, віддай зараз мені машкару! — крикнула Галя, зразу міняючи веселе личко на сердите.

Грицько вдавав, що нічого не чув; він саме почував себе на верху слави, гасав за хлопцями по лавках, по столах, по стільцях, і розлучитися в цю хвилину з машкарою йому дуже не хотілося.

— Віддай, тобі кажу!—кричала, вже зачервонівши рожею, Галя,—чуєш?.. віддай зараз, бо з хати вижену!

Впіймавши якось Грицька за штани, вона стала однімати машкару.

Грицько певне теж пригадав, що Галя—вчителька і чи волею, чи неволею, а машкару вона одбере в його,—зітхнув і віддав.

— Бач який! — казала сердито Галя, держучи вже в одній руці машкару й сердито блимаючи на Грицька очима, — підожди, я ще батькові твоєму роскажу, як ти слухаєшся вчительки!

Грицько стояв біля стіни, опустив носа й чухав потилицю.

Пробравши гарненько Грицька, щоб був слухняний, Галя глянула на машкару й її сердите личличко зразу повеселіло й засяяло.

Почервонівши, як півонія, й соромливо осміхаючись, вона взяла машкару пальчиками за кінці, озирнулась на затулені вікна й притулила її до свого личка.

— А-гу!—протягла вона низьким голосом, звернувшись до публіки, й кинулась у гущину школярів.

В хаті піднялось щось надзвичайне; збилася

така курява, що не видно було ні одного лиця: манячіли тільки скрізь якісь червоні плями замісць їх. Діти заходилися від реготу, танцювали, качалися по долівці За гамом і реготом нічого не було чути. А біля порогу давненько вже стояв з своєю патерицею о. Лука, кричав на все горло, щоб замовкли, й протирав скоренько свої окуляри, намагаючись роздивитися, що саме діється в хаті. На силу його помітили.

Один за одним усі стали стихати. Де хто стояв, там і прикипів. Галя, забачивши на порозі свого завідуючого, тихенько ахнула, миттю зім'яла в руці машкару й скоренько скрабнула на піч.

— Чи ви переказилися, чи дурману наїлися, чи що це з вами сталося?—кричав сердито о. Лука.— Скільки часу стою та кричу, а вони й ухом не ведуть... Що у вас таке тут діється? — спитав він. Хлопці мовчали.

— Ну, а вчителька ж де? — знову спитав о. Лука, озираючи очима хату й не знаходячи Галі. Хлопці тільки переглянулись.

— Пораділи, що вчителька самих у хаті лишила, то зараз і хату согласні перевернути!.. Де, кажу, вчителька? — ззернувся о. Лука до одного з хлопців, що стояв поблизу.

— Вони... отам,—тихо, заикуючись, одмовив той і показав пальцем на піч.

— Де?—здивовано перепитав о. Лука.

— На печі.

— Як на печі... чого... слаба, чи як? — нічого не розуміючи, питав о. Лука.

Хлопці приходили помалу до пам'яти; де-які почали тихенько пирскати із сміху.

— Вони засоромилися вас, та й сховалися на печі, бо були в машкарі, — сміливо й насмішкувато промовив Грицько Прокуда, вийшовши з гурту наперед.

По хаті залунав зразу дитячий регіт.

О. Лука мовчки пройшов од порога далі й, високо закинувши сиву бороду вгору, став заглядати на піч. Діти збилися біля нього й зазирали туди ж. Грицько проворно зіскочив на припічок, показав пальцем у куток, глянув на о. Луку й весело промовив.

— Ось де вони!..

— Анно Тимофієвно, що це з вами сталося? — спитав о. Лука.

Десь на печі почулося хлипання.

— Ай—яй—яй!—докірливо промовив він, — оце так учителька, оце так божественна вчителька!.. А ви, лобуряки, оце так уроки вчите?—почав суворо гримати на школярів о. Лука.

Хлопці підняли гомін — почали виправдуватись.

— Годі, годі!—спиняв батюшка,—знаю вас... становись на коліна!

Хлопці одразу змовкли, і хто де стояв—весело гуцнули на коліна.

— До порогу, до порогу!—показував о. Лука рукою.

Почовгали гуртом до порогу й вирівнялись у два ряди.

— А ну, злазьте сюди, панно вчителько!—гукнув на піч о. Лука.

Хлопці радісно заиржали.

— Злазьте-но, злазьте, не соромтесь,—заохочував Галю батюшка,—бушували отут разом, то треба разом і кару приймати.

Галя, соромлячись, але охоче, злазила з печі, вважаючи, очевидно, цю кару цілком справедливою.

О. Лука зацитькав на школярів, регіт стих, і Галя червона, як жарина, спустила до-долу очі й стала в ряд школярів, які їй залюбки, по-товариськи, розсунули місце.

О. Лука сів на стільці й почав вичитувати.

Хлопці з лицемірно-скорботними обличчями слухали батюшку й крадькома моргали один на одного, радіючи веселій оказії.

Незабаром Галя теж держала вже руки „по швам“, вирівнявшись, як бравий школяр, і в її очах теж поблискував уже веселий і хитрий, школярський, огник.

1910.

„Спасенник“.

—

Весняне сонце снопами гарячого проміння проривалося крізь ґрати й золотило брудні, обдерті стіни похмурої камери. Перше арештанти ходили до цеї камери за „випискою“ й звикли бачити в їй завожені столи з купами оселедців, хліба, з цілими горами махорки та инших тюремних ласощів; за столом завжди зустрічав їх там, збивши на потилицю кашкета, веселий надзиратель Савченко, що порядкував випискою. Посеред камери висів тоді якийсь брезент, і що було за ним— ніхто не цікавився. Тепер камера мала инший вигляд: столи були винесені, дірява підлога вимита, вишкрябана, брезента посеред камери не було, а на його місці стояв маленький иконостасик з рядом старих, потемнілих образів в обдертій позолоті. Стиха перемовляючись між собою, вирівнювалися в довгі сірі лави арештанти-спасенники.

І старенький батюшка, що одягався в жалобу, випростуючи з-за коміра сивенькі коси, і поважне лице дідка-дячка в старенькому пальтечку, який перед образами світив лямпадки та свічки,— все це надзвичайно цікавило занужених тюрмою

арештантів. Як живі вставали в голові давні малюнки вільного життя, і тихою тугою стискалося серце за далекою напівзабутою „волею“.

Свіже весняне повітря, крадучись крізь грати, пестило вибілені та висушені лиця у спасенників. злегенька ворушило русявими та чорнявими їх чубами.

Після перших згуків церковної служби сірі суворі лиця стали прояснятися, в очах засвітилися тихі вогники. Із казенних мундирів тюремних надзирателів, що лавою оточили ряди арештантів, виглянули прості наївні лиця звичайних селян. Можна було забачити, як надзирательська шинеля миролюбиво тиснулася до сірого арештанського бушлата.

Тільки випещене лице начальника було, як і завжди, сухе, деревляне, а в'їдливі очі неспокійно бігали, оглядаючи ряди арештантів.

У передній лаві між сірою масою відріжняється зігнута постать старого арештанта Калоші. Забувши наказ — стояти рівно, — він б'є часто поклони, і раз за разом махає рукою, хреститься. Хоч на ньому арештанська одіж і на ногах кайдани, проте його постать дуже нагадує тих селян, які в церкві тушать недогарки й скубуть за чуби пустунів-хлопців.

Як тільки ввели спасенників у камеру, Калоша, не зважаючи на свою старість, прожогом пропхався наперед і зразу став близько перед иконами. Забачивши старенькі, потемнілі образи, Калоша зразу так зрадів, немов зустрівся з давніми милими приятелями; зразу почав їм на всі боки оддавати поклони.

Лице начальника зморщилося, і він, пригнувшись до одного надзирателя, щось шепнув йому.

Надзиратель протискався між рядами й штовхнув Калошу в бік. Калоша, проказуючи свої молитви, здивовано повернувся до нього; запліснявілі очі його без вій яскрилися, як воскова свічка, вуха палахкотіли.

— Чого вертишся?.. Стій смирно! — прошепотів надзиратель, але так, що по всій камері було чути...

Калоша схаменувся, вирівнявся, руки „по швам“ спустив, як перед начальством. Трохи згодом голова його знову почала витягатися вперед і очі благаюче здіймалися до образів.

Тихо йшла служба...

Батюшка своїм звичайним голосом проказував молитви, дячок поважно й швидко вичитував з книжок, гурток арештантів-співаків стройно співав сумні церковні напіви. Можна було подумати, що ця служба правиться не за тюремними ґратами, а десь у старенькій церковці якого-небудь закинутого, глухого села. Арештанти раз за разом позирали на співаків і чогось чекали.

В камері затихло. Ряди заворушились, стиха зашуміли. Пробіраючись поміж натовпом і стиха побрязкуючи кайданами, наперед мовчки вийшло троє каторжан; одкашлялись, обсмикали на собі арештанські бушлати. Кругом зашепотіли й змовкли.

„Покаянія отверзи мі, отверзи ми двері, Жизнодавче“—залунали по камері сміливі, привичні до співання голоси. Сірі арештанські обличчя почали прояснятися, очі блищали гордощами за своїх улюбленців-співаків.

— Все в насмішку беруть нашого брата, практику здіймають,—трохи перегодя промовив він.

— Коли ж ловко, сучого сина,—злегка осміхнувшись, промовила мати, — усе так воно в лад та до діла...

— В лад та до діла!..—перекривив її Клим,—не знаєш, на віщо вони ото дають таке?.. Мабуть серце їх печеться, коли мужицька дитина хоче вчитися, як і їх діти, ну, й вигадують... На, мовляв, та не забувай, хто ти!.. Знаємо ми їх...

Лице у Клима гірко скривилося.

— Кинь, Петруню, сюю книжку, та лягай спати,— смутно промовив він. — А книжку оддай учителеві назад; віддай і скажи, що батько не велять цієї книжки читати, що так робити, скажи, не годиться... Стій, я побачу його, я сам скажу йому! я скажу...

Клим між людьми був плохий та боязкий чоловік, дома ж, як ніхто не баче, частенько виливав він свої жалі в довгій скрипучій мові.

Тепер серце у його защеміло, і він став говорити й не переставав.

Петрик уклався спати. Жінка зложила прядиво й теж полізла на піч.

Клим знов узявся до роботи. Робота не пішла до рук. Він частенько переставав стругати й, схиливши голову, думав.

А жалі так і хватали за серце, так і хватали.

Прибрав роботу, помолився, погасив каганець і ліг спати. Сон не йшов до очей. Як галич, осідали його думки й краяли серце.

І от увижається Климові серед темряви панська кімната, великі царські портрети, стіл, зеленим

сукном укритий... Кругом столу сидять чужі хлопчики, такі чепурненькі, причісані, мов паненята; сидять і щось пишуть.

Писарь їх навчає, люде вклоняються їм, навіть сам старшина чоломкається з ними за руку.

Малі вони, а знають уже багато де-чого такого, чого він та инші прості люде не розуміють. Сам Клим, як був колись десяцьким, чув, що вимовляли вони часом якісь мудрі канцелярські слова.

Клим по довго дивився тоді на їх і думав, що з них вийдуть люде.

Тоді ж надумав він віддати сюди свого Петрика.

Іще раньше, коли дали Петрику в школі першого похвального листа, Клим надумав вивести його на легкий хліб.

Не видна була йому спершу дорога до того легкого хліба; після того ж, як побував у волості десяцьким, він уже знав, що йому робити. Упрохає писаря та старшину, поставить могорич, або одмолотить днів зо-три — і Петрика приймуть до волости. А там дорога видна: вийде письмоводителем, урядником, або тим же писарем. Усім їм добре живеться. Жалування беруть добре, а главне діло—хабарі.

От хоч і цей волосний писарь—мало то він злупить за рік з усеї волости!

З батька рідного візьме—такий дерій. Скільки обидив бідних людей—страх!

Казать нема чого — добре живуть, і кращої долі своєму Петрикові Клим і не бажав би. Та і йому, Климові, на старість добре б було.

Люде казали б: хоч і бідний Клим, а вивів сина в люде. І був би тоді Клим на людях розумний та шанований.

Так марив Клим у скрутні часи, коли змучена його думка не мала чого кращого, щоб зачепитися.

І робилося тоді йому легше.

Тепер було Климові важко, немов люде підстерегли його таємні надії й мають замір шкодити.

І саме ті люде, які повинні б допомогти вийти хлопцеві в люде!

Думки за думками, невеселі, образливі товпилися в його голові й давили одна другу. Клим навіть забув, що була пізняя ніч: не думав спати, блимав у темряві цигаркою, ворочався на постелі й розплющеними очима дивився в пітьму.

— Може вони через те й настоящої грамоти не хочуть давати мужикові, щоб не пускати їх у люде,—думав Клим.—Чого доброго! Бач—каже, що і в школі будуть вчити по-мужицькому!—Клим зразу підняв голову; серце забилося й похололо: у нього блиснула нова думка: чи це не навертається діло на те, щоб именно його Петрика не випустити в люде?... Бачять—хлопець не дурний, пам'ять дав йому Бог гарну, може чоловіком бути — ну, і не пускають. Бо кому ж потрібне мужицьке дитя?

Цяя думка несподівано зринула в голові у Клима, і потім не міг уже він од неї одв'язатися.

Пригадалось йому, що як приходив до нього з молитвою піп, то розпитував, куди він думає пустити хлопця по школі.

На віщо б йому отеє знати?

То ж, знать, не спроста він довідувався!

А ще він, Клим, — звісно, простак та дурень: не то, щоб примовчати та схитрувати, як то вміють инші люде, — взяв, та так зразу й ляпнув: думаю, як Бог поможе, в писарі оддати!.. От тобі й писарі...

Або сказати й те: чого його Петрикові вчитель дав цюю книжку, а не кому иншому? Не бійсь, сідельцевому мабуть, не дав!.. Авже ж мабуть не дав!..

Поворочавшись трохи, Клим піднявся з ліжка, й тихенько облапуючи в пітьмі перед собою, підійшов до полу, де спав Петрик.

Нагнувся над ним, здержує дихання, прислухається...

Петрик спить і тихенько виграє носом, немов у дудку.

— Петрик, а Петрик!—легенько торсаючи хлопчика за плече, у півголос сказав Клим.

Тоненький свист зразу змовк.

— Це ви, тату? Чого вам?—почувся його здивований голос.

— Чи тобі не низько, сину, в голови?... Дай, я я підмощу тобі свитку,—став тихенько казати Клим.

Петрик пробурчав щось сердите, зразу поклав голову і вже став засипати.

— Петрик! Петрик!—тихо, але настирливо казав Клим,—ось підожди, я щось тебе запитаю.

Хлопець ізнов чмихнув носом і прокинувся.

— Ну?—промовив він, піднявши голову.

— Ти скажи мені, Петруню,—тихо й таємично казав Клим,—чи тільки тобі дав учитель оту мужицьку книжку, чи ще кому давав?

Хлопець трохи помовчав.

— Тільки мені—ну, то що?... І другим, казав, буде давати—хто попросить.

— Ну, більш нічого... спи тепер собі, спи...

Клим важко зітхнув і пішов від нього.

Петрик обвів очима темряву, подумав трохи, потім знов поклав голову на постіль.

— І як я зразу цього не зрозумів!—дивувався собі Клим.

І довго ще в малій хаті Климовій блимав у пітьмі огник цигарки, довго чулося часте зітхання й скрипіння лавки.

—

Ранком другого дня в кватирі у вчителя в новенькій свитині з причісаним і примазаним оливою чубом стояв Клим. В одній руці держав він книжку, а другою—за руку Петрика.

Перед ним стояв молодий учитель і гаряче щось йому доводив.

Клим не дивився йому в вічі, а дивився кудись у куток; лице у нього було похмуре, задумливе й уперте. Петрик переводив серйозні очі то на вчителя, то на батька.

— Коли ви справді добра хочете моєму хлопцеві,—звернувся Клим до вчителя, і в очах у його блиснув огник довірря,—коли не хочете його обидити —то, я вас прошу, допоможіть йому вийти в люде. Ви ж сами знаєте—чоловік я бідний; нехай хоч йому буде краща доля. Вчіть його по настоящому правилу, а таких книжок не давайте йому... пожалуста, господин учитель... я вас прошу...

Клим приступив до вчителя ближче, схилився й додав тихо:

— Я даром не схочу—благодарить буду...

Вирядивши Клима, вчитель довго ходив по кімнаті, потім сів біля столу й задумався.

1910.

З самого початку.

Вишнівська школа - найкраща на цілий район, бо попечителькою в їй була багата й щедра пані Олександра Андрієвна. Всі на селі сподівалися, що в таку школу не пришлють аби-якого вчителя, і коли по селу промайнула чутка, що новий учитель вже приїхав, того ж таки вечора в школу нашилося десятків з півтора цікавих. Новий учитель, Яків Малинка, гнучкий широко-плечистий хлопець з добродушним, трохи подзюбаним обличчям, вподобався людям. Прислали його прямо з шкільної парти, й через те од його вихрястого чуба й навіть од кожної складочки одежі так і несло ще веселою, вахлакуватою бурсою. Тільки прибув він у село, повиймав та порозкладав у своїй кватирі книжки, камертони та всякі партитури—зразу закипіла робота. В класі вечорами загули співи, загомоніли святами під школою чоловіки, по хатах пішли ходити новенькі книжечки.

За тиждень усе село знало вже нового вчителя. Сельська молодь марила ним, а поважні чоловіки казали:

— Молодий іще трохи, але нічого: оговтається буде робити, як пани не з'їдять.

Навіть старенькому о. Якову прийшовся до душі веселий, бадьорий учитель.

— Зразу ж ідіть з визітом до Олександри Андрієвни,—щиро радив він Малинці,—вона це дуже любить. Коли вподобаєтесь їй—ой добре ж вам буде.

Малинка подумав трохи, покрутив маленьким носом, якого товариші прозвали в школі „кнопкою“, й спитав:

— А на якого дідька вона мені потрібна, ваша Олександра Андрієвна?

Усі, хто був при цьому, аж руками на нього замахали —і говорити, мовляв, нема чого: чи хочеш, чи не хочеш, а йти треба. Таке вже заведеніє тут.

Малинка мусів згодитись. Коли одного дня, одягшись у позичений у колеги, церковного вчителя, старенький сюртук, з празниковим виглядом виходив Малинка од батюшки по дорозі до панської економії, його аж геть за браму виряжала вся сем'я о. Якова. Всі під'охочували молодого вчителя, давали йому поради, жартували, нагадуючи, що пані не зовсім ще стара і що душа в неї не з лопуцька. Малинка червонів, осміхався, одмахувався рукою.

Перед ворітьми економичеського саду Малинка попрощався з провожатими й бадьоро подався до панського будинку, стіни якого білілися між густими зеленими вітами.

На його дзвінок біля парадних дверей вийшла чепурненька дівчина-покоївка.

- Вам кого треба?—спитала вона, оглядаючи Малинку.

— Пані вдома?

— Вдома. Вам до пані?

— Так. Мені треба бачити пані.

Дівчина впустила Малинку в двері, потім ввела в якусь кімнату.

— Отут заждіть трохи, поки вийде пані, промовила вона,—про вас як сказати?

— Скажіть, що я—новий учитель,—одказав Малинка, витираючи хусточкою лице.

Коли дівчина вийшла, він пройшовся по кімнаті, обдивився обстанову й почув себе сміливішим. Підійшов до низенької канапи, сів і ноги простягнув.

Але, глянувши на їх, швидко й полохливо підібрав: і без того куценькі штани тепер піднялися мало не до самих колін. Малинка пригнувся й став натягувати їх нижче; розправився, глянув—рукава сюртука збіглися до самих ліктів; поспішаючись, обсмикав рукава—ноги знову світять панчохами. Нагнувся—щось тріснуло на шиї. Схопився з місця, взявся рукою за манишку—галстук легенько опинився в його руці; защіпка на ньому розірвалася, і не було надії начепити його знову. Холодний піт виступив у Малинки на чолі. Похапцем скрутив галстука, сунув у бокову кишеню, зірвав з грудей паперову манишку, хотів запхати в кишеню—не влазить; глянув сюди-туди й, пригнувшися, шпурнув нею під канапу. Трохи одлягло од серця. Пройшовся знову по кімнаті, підійшов до люстра, глянув—і сам назад одкинувся: у вузенькому полинялому сюртуці, в вишиваній сорочці, з нестриженою кучмою на голові, червоний і спітнілий—він сам себе не впізнав у дорогому панському люстрі.

— Треба тікать!—промайнуло у його в голові,— там як-небудь вибрешусь після..

Але тікать не було вже коли: Малинка й не постеріг, коли на дверях з'явилась постать середнього віку огрядної пані з випещеним гордовитим обличчям. Пані оглядала Малинку суворим поглядом і піднята вгору брова її над одним оком виявляла здивування. Тільки Малинка зібрався, мимоволі закриваючи вишивану манишку рукою, щось промовити до неї, як вона зразу подалась назад, хряснула дверима й сховалась.

Малинка лупнув кілька раз очима перед зачиненими дверима.

— Чи розсердилась, чи що вкусило її? — подумав.

— А може вона що забула,—рішив він трохи згодом і наважився підождати. Через який час двері знову відчинилися, але звідтіль вийшла тепер не поважна пані, а та ж чепурненька, чорноока дівчина, що відчиняла йому двері. В руках вона тримала піднос.

— Пані питають—може ви їсти хочете?—ласкаво посміхаючись, спитала вона Малинку.

— Ні, їсти я не хочу—я недавно обідав,—дивуючись, одмовив Малинка. — Я хотів був бачити пані.

— Пані не вийдуть, бо їм ніколи... А ось закусіть...

Дівчина простягнула перед Малинкою піднос, де стояла велика чарка горілки й шматок шинки. Лежав ще там на щось срібний семигривеник, але на нього Малинка не звернув уваги.

Одну хвилину здалося йому, що тут щось не гаразд, але дівчина стояла перед ним така веселенька, привітна...

— Не стісняйтеся—випийте,—прохала вона його, поблискуючи лукавими очицями й мило усміхаючись.

— Е, та що тут...—подумав Малинка,—дають, так пий, б'ють...—і він узяв у руки чарку.

— За ваше...—усміхнувшись, кивнув він головою до дівчини й випив чарку.

— На здоров'ячко...—охоче одповіла та, привітно вклонившись.

— Перекажіть пожалуста пані,—закусюючи казав він дівчині,—що в школі в неділю буде правитись молебінь перед початком учення, і ми з батюшкою просимо, щоб пані прибула на молебінь.

Дівчина здивовано глянула на нього й повела плечима.

Коли, розстібнувши вузький сюртук і виставивши лице й груди під свіже повітря, повертався Малинка до дому, настрій прилинув до нього чудовий.

— Воно й краще, що вийшло так,—думав він собі,—як кажуть—і сіно ціле й кози ситі: і нудний визіт одбув, і ніякої з пані мороки не мав... . . .

. . . . . .

Минуло скілька днів, і Малинка, стурбований, поводячи кругом незрозуміло очима, сидів у кабинеті в інспектора. Підстаркуватий, сухий інспектор, з гостреньким носом і з обличчям старого лиса, пильно дивився на нього допитливими жучками — очима.

— Так ви таки по-правді не догадуєтесь, на віщо я вас так нагально викликав до себе?—питав він, не зводячи з Малинки очей.

Малинка здвигнув плечем і глянув на інспектора ясним, як рання роса, поглядом.

— Як ходили ви з визітом до попечительки—нічого такого не траплялось тоді...? Не нагрубіянили ви їй?... Може під чаркою були?... кажіть по чистій совісті—ну помилилися раз... це буває: он кінь на чотирьох ногах, та й той спотикається.

— Та Боже мене борони!—здивувався Малинка,—я хоч і ходив до неї, але ні одного слова не промовив їй.

— Ну роскажіть мені найдокладніше все, як там було—нічого не покривайте,—допитувався інспектор.

Малинка трохи помовчав, потім спокійно став переказувати. Інспектор, спершися рукою на стіл, мовчки слухав. Що далі розповідав Малинка, ставало помітно, як інспектор починав нервуватися, терти собі руки:

— Ну, ну!...—нетерпляче підганяв він його.

Малинка росказував, як шанувала його дівчина горілкою.

— І ви випили?!—зірвавшись з місця, не своїм голосом закричав інспектор.

— Випив,—винувато одмовив той.

Інспектор дрібно забігав по кімнаті.

— Що ви наробили!... ви розумієте—щó ви наробили?—розчервонівшись і хапаючись за голову, кричав інспектор.—Ви острамили себе, мене й усіх учителів. І де ви тільки жили на світі, де вас виховали такого!

— Ви ще й досі не розумієте,—спинився він перед здивованим і сконфуженим Малинкою.— Ви знаєте, за кого вона вас прийняла?—Інспектор скоренько пошарив у столі між паперами й витяг звідтіль якогось листа.

— Ось полюбуйтеся, що вона пише мені за вас!— пробігши очима скільки рядків, він став читати в голос.

„По крайней небрежности въ его костюмѣ, по манерѣ держать себя я не могла предположить въ особѣ этого молодого человѣка нашего новаго учителя. Принявши его за одного изъ тѣхъ опустившихся на дно особъ, которые подъ видомъ бывшихъ студентовъ, учителей и другихъ интеллигентовъ попрошайничаютъ по домамъ, я соотвѣтствующимъ образомъ и приняла его, чему онъ, повидимому, нисколько не удивился“.

Далі попечителька писала, що тепер їй незручно зустрічатися з цим учителем і прохала інспектора перевести його як можна далі з вишнівської школи.

— Ну, тепер зрозуміли?—звернувся інспектор до Малинки.

По тому, як зашарілося лице у Малинки й як закліпали його очі, можна було бачити, що він зрозумів.

— Тепер я мушу вас звідсіль перевести—розумієте: мушу!—казав інспектор.—Попечителька дає гроші на школу, має велику руку в земстві — і я не можу не вволити її прохання.

— Ну, та ви дуже не горюйте,—казав він трохи згодом.—Друга школа буде трохи гірша за цю, але ж...

Інспектор глянув на простувате лице Малинки.

— Вам самим буде там спокійніше. Там і визітів вам не буде кому робити. Я сам трохи помилився, посилаючи вас у Вишнівку,—добавив він стиха,— сюди треба тертого хлопця, чистячка, щоб умів ладити з панами, а ця пані, до всього, ще й з дуринкою трохи...

Вийшовши од інспектора, Малинка спинився за брамою й, чухаючи потилицю, довго дивився на передки своїх черевиків.

З дитячих вражінь.

Іще тоді, коли не було мені й п'яти років, я добре вже знав, хто такий я. Бувало, здибає мене на вулиці хто-небудь з великих, присяде передо мною, візьме за обидві руці й спитає.

— А ну—скажи, хто ти такий?

Я зразу вирівнювався, як москаль, та так і чесав:

— Козак містечка Ічні, Панас Йосипович Кірилець!

Тоді здавалось мені, що такими довгими словами сказав я про себе геть чисто все, і вже нема чого прибавляти більше. Одначе скоро виявилось, що я не все ще про себе знаю.

Був у мене о тій порі недалекий мій сусіда й немалий приятель Сашко. Його батьки мали в себе велику крамницю, одягалися по панському й їли булки, як я довідався, не тільки на Великдень або в велике свято, а кожний день.

Сашка зодягали теж не так, як мене: у нього були бархатинні штанці, або червона або блакитна сорочка, блискучі чобітки на ногах, а на голові червона з китицею шапочка; я ж ходив так, як і всі наші куткові хлопці.

Ех, цяцьки у нього ловкі були! Тільки не вмів він гратися з ними. Ну, а я вже було дам їм ради! Через те, мабуть, ми й товаришували з ним.

Проте не так то вже й зручно було мені з ним гратися: ні побігати з ним, ні поборотися, ні погратися до ладу. Ходили біля нього обережненько, мов біля шкляного. Але хіба ж то можна в добрій гульні без того, щоб коли не штовхнути, або не повалити на землю? Ну, а тоді—біда! Сашко зразу одставить руки та так і зайдеться криком. Приходилось тоді тікати та переховуватися по гарбузиннях та бур'янах, бо додому, було, хоч не йди. Перепадало мені дома не раз за того Сашка. Був і до столу прив'язаний, і в комору запіраний—усього бувало.

Але після того ми хутко мирилися. Зійдемося, бувало, біля їх воріт, станемо щільно один проти одного, стукнемося по стародавньому нашому вулишньому звичаю лобами—і кінець ворогуванню: і знов граємося та пустуєм, немов нічого й не було між нами.

Раз, на другий день після того, як я йому ненарошне спустив з носа кров, а дома мене батько одпарив халявою, побачив ранком Сашка в їхньому садочку й побіг до нього. Сашко їздив по доріжках між квітками на якомусь дивному возикові, що мав троє коліщат, котрі сами собою котилися.

— Сашко!—кричу я до нього, счепившись на паркан,—іди будемо миритися!

Але щось, побачивши мене, не кинув гратися мій Сашко, і завищавши з радости, не побіг мені

на зустріч, як бувало перше, а таки зовсім непривітно промовив:

— Пошелъ вонъ и не приходи къ намъ больше! Видишь, что купилъ мнѣ папаша?... Это за то, чтобы я не игралъ съ тобою. А ты мазепа!

Такого слова не чув я ні разу. Одначе виду про сеє не показую, а спокійно одмовляю:

— То може ти сам мазепа.

— Нѣтъ, ты мазепа! — завіряє мене Сашко,—ты и говоришь такъ, какъ мазепа.

Цими словами зразу посадив мене Сашко. Бачу—не так я говорю, як він. Правди нігде дівати, то, значить, і змагатись нема чего. Та не хочеться ж мені лишитися в дурнях, і я думаю собі, як би йому оддячити.

Пригадавши, чим більше всього дражнять його хлопці, я сказав:

— А ти до чотирьох годів цицьку у матері ссав.

Дуже не любив цього Сашко, зразу скривився, та в сльози. Я миттю з паркана і—хода.

Лежачи під грушею в себе дома, я довго думав про те, що казав мені Сашко. Намагався уявити собі як-небудь мазепу, але нічого не виходило. Потім я замарився про Сашків возик. Дуже він мені вподобався.

„Добре б було,—думаю собі,—коли б Сашко виїхав на ньому на вулицю, а потім пішов у хату, а возик забув. А я б зразу на возика й подався по вулиці!... Ото б дива було на кутку!“

Далі я схопився й побіг розшукувати по вулицях своїх хлопців, щоб росказати їм новину.

Гуляючи з хлопцями, я разів скілька викрикував на кого-небудь з них:

— Ех ти, мазепа!

З хлопцями я так загулявся, що забув і про обід.

Коли вже звечоріло, пригадав я, що треба мені йти додому. Тільки згадав я про цеє—стало мені скучно. Бо треба ж було мені ставати ще на суд перед батьком—чому очей увесь день не показував додому.

Тягнуся помалу по-за тинами до своєї хати, хоч нема й малої охоти у мене йти туди. Бачу—сидять мій тато з мамою на присьбі, щось розмовляють собі. Визираю я з-за хати, а виходити боюсь.

— А ось і наш волоцюга притігся!—каже мати, побачивши мене.

— І де ти, шибенику, лазиш цілісенький день!—каже до мене батько.—А ну виходь сюди, а ну виходь!

Я по голосу догадуюсь, що батько не сердитий, і все мені дурницею минеться. Мені зразу стало весело. Я зразу вибіг із-за хати, колесом пішов по траві, потім поскакав на чотирьох. Попав хворостину й став ганяти хрущів біля хати. Потім я помітив, що коли я біжу—у небі зірка теж біжить зо мною. Я спиняюсь—і зірка стоїть. Мені цікаво і смішно. Я хочу одурити зірку: тихенько, як тінь, крадуся з одного місця на друге й дивлюся разом на зірку—зірка і собі посувається. Я полечу так, що аж повітря горить, потім зразу стаю, мов укопаний,—зірка біжить передо мною і стане як-раз тоді, коли й я.

Далі зразу почув я, що у мене так болять ноги, що не тільки бігати, а мабуть до присьби вже не дійду я. Через велику силу приволікся я до матері, сів біля неї й головою тихо схилився їй на коліна. Зразу став почувати, що в ногах щось гуде—мов рій комарів, а на очі мов хтось нарошне натягує вії. Потім стало ввижатися все, що бачив я вдень, і найясніш усього виплив Сашко на своєму дивному возикові.

— Тату!—зразу піднявши голову, питаю я батька,—що то таке—мазепа?

— Що кажеш?—питає, дивуючись, батько.

— Яка то є—мазепа?—питаю я знову.

— Яка мазепа?—осміхається батько, —отака ж і є мазепа, як оце ти.

— Яка ж я мазепа?. . я—хлопець Панас!—не згожуюсь я.

— Ти хлопець Панас, та ще мазепа,—одмовляє батько.

„Значить, так! — думаю собі — не збрехав Сашко“.

— Чого ж я, тату, мазепа?—допитуюсь я.

— Того, що мазепа!—коротко одмовляє батько.

— Того, що я не вмію говорити так, як Сашко?—помагаю я батькові.

— Того ж самого,—згожується він.

— А ви тату, вмієте говорити так, як Сашко—ви не мазепа?

Мати злегенька бринькнула мене по губах рукою:

— А хіба ж так можна, лобуряко ти, казати на тата!—промовила вона.

„Хто ж його знав,—собі на думці,—що мазепа буває тільки маленька“, і вже став одхиляти найдалі голову, дожидаючи, що батькова рука зараз упіймає мене за вухо. Але батько мій зітхнув і тихо промовив:

— І я, сину, мазепа.

„Еге,—думаю собі, -то це значить не велика ще біда, коли не тільки я, а й тато мій мазепа“.

Розговорившись далі, я довідався, що не тільки що я та батько, а й усі наші хатні, всі родичі, сусіди—всі мазепи.

Потім я сам собі загадався. Пригадую всіх людей, яких тільки бачив коли, та й міркую собі—хто з них буде мазепа, а хто ні.

— Тату!—знову звернувсь я до батька,—а Сруль Савчин?

— Що таке—Сруль Савчин?—питає мене батько.

— Сруль—мазепа чи ні?

— Сруль—жидиня,—одмовляє батько і знов починає говорити щось до матері.

— А чого ж він—жидиня? Кажіть!—пристаю я до батька.

Батько сказав мені, щоб я одв'язався од його душі, а то одлатає. Я тоді зітхнув і замовк. Скоро в моїх очах од зірок затремтіли довгі срібні голки. Потім зірки стали чи танцювати, чи гратися в хрещика. А далі все забув.

Прокинувся вже я ранком на полу, в хаті, і зразу став думати, що мені треба щось пригадати.

„Ага!—здумав я,- мазепа“!—й усміхнувся.

Після того не раз приходилося мені чути теє слово, та вже ніхто не заганяв ним мене на слизьке, як було то перший раз.

Пригадую, колись ходив я по хаті за матір'ю, і, чіпляючись за спідницю, канючив хліба.

Стояв на той час у нас на кватирі щетинник, дід Калиньоник, той самий, що завжди намірявся одрізати мої вуха або забрати мене в торбу й занести до руських.

Він саме тоді сидів на лавці, розбірав свою щетину й, одставляючи губи, передражнював мене:

— Ма-мо, дайтэ хлы-ба!... Эхъ ты, мазепа!

— А ви—кацап!—огризнувся я.

—

Любив я дуже ті дні, коли дома у нас збіралися гості. Бувало це більше в яке-небудь свято, а иноді—хоч, правда, дуже рідко—і в будні. До душі були мені ті дні через те, що мій батько, такий невеселий та смутний у робочі дні, випивши з родиною скілька чарок горілки, робився говіркий, веселий та співучий.

Під такий час і мені частіш приходилось побачити батькову ласку до себе. Погладить, бувало, мене по голові свою мозолястою рукою та й похвалить перед людьми.

— Це,—каже,—буде в мене міністр.

„Міністр, то й міністр,—думав я в такі хвилини,—сами, тату, знаєте, та на що ж ото ви йому печете иноді таких гарячих лящів!“...

Потім ставало мені радісно, і про лящі я хутко забував. „Знать так уже на світі ведеться,—ду-

мав я,—що й міністрам, коли вони ще малі, приходиться під гарячу руч покоштувати і ляців, і буханців, і товчеників, і всяких инших ласощів".

І все ж мій батько здавався мені найкращим між чужими батьками. Найбільше ж цікавила мене та година, коли гості, розгулявшись, споминали всякі старосвітські події та співали свої пісні.

Ніколи нічого не слухав я з такою охотою, як ті старовинні пісні-оповідання, що все в них таке цікаве, жалібне, або веселе, що так ловко виведено в них і початок і край. Сидиш, бувало, де-небудь у запічку,—про тебе всі й забули,—а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш, і серце в тебе б'ється, і лице палахкотить.

Пісні співали у нас, як завжди вони в поважній бесіді співаються: спершу гості трохи проспівають, а потім хто-небудь почне розповідати про те, що співалося; потім знов співають далі. Доволі, бувало, прослухати пісню один раз, і вже вона вся од краю й до краю стояла в голові, як видрукувана на папері.

Хоч не дуже великий я був тоді, а знав уже багато пісень і на голос, і на слова.

Знав і „Лимерівну", і „Недоростка", і „Чумака", і „Чайки" і багато инших.

Часом і сам помагав гостям співати разом з бабами та молодицями.

На довго остався у мене в пам'ятку один з таких днів, у котрий я дізнався багато такого, про що я іще ніколи не чув. Був тоді я вже школярем.

Раз прихожу я з школи додому, а у нас—гості. По голосному гомону й по веселих очах гостей

бачу, що вони у нас давненько і, мабуть, чимало вже випили.

Кинувши хустку з книжками кудись у куток, я тихенько став прохати у матері обідати.

Сіпле мені мати обідати, гладить по голівці, а очі в неї сяють і сама усміхається.

„Яка в мене ловка мати, коли весела“,—подумав я.

Обідаю собі десь у куточку, прислухаюсь, назираю за гостями.

Дуже смішить мене наш дядько Микита. Знаю я добре, що плохішого чоловіка вже немає, мабуть, і на світі, і випив він, знать, не більше, як три-чотирі чарки, а розходився чогось так, що й не вдержать його: б'є себе кулаком у груди, трясе чубом, кричить:

— Я—козак! козак!... Де моя шапка, я зараз піду в козаки!

Його умовляють:

— І де там тепер тії козаки?... Були колись козаки, тепер немає.

— Єсть!—кричить дядько,—їй Богу єсть!

— Та де ж вони?—питають його.

— Десь єсть!—одмовляє.

На-силу його вгамували.

Тим часом я вже пообідав. Батько побачив мене й покликав:

— А йди сюди, Панасе,—співати будем.

— Це ж півчак у мене!—похвалився він мною перед гостями.

Ну, а я тому й радий: зразу пурхнув по-під столом і опинився на лаві, поруч з молоденькою

моєю тіткою; з нею ми вже давно зладились співати.

Тітка зараз мені чарку:

— Та хіба ж ми не вип'ємо, лихо його матері, з оцим чорнявим!

Я був хлопець уштивий, узяв чарку в руку, вклонився гостям, оглянув усіх їх очима й поважно промовив:

— Будьмо здорові!

Потім трохи надпив і чарку поставив.

— Ото ж гляди,—договорюється тітка,—будеш женитись, то не забудь свахою взяти!

А я не тільки свахою—за жінку взяв би її така вона мені гарна... Стали співати.

Наступила чорна хмара,
Став дощик іти,
Благослови, отамане,
Намет нап'ясти.

Загорілося моє серце: співаю—аж вуха в мене горять, а тітка заливається ще дужче, виграє і голосом, і очима та мене близенько тулить до себе: любила вона мене й балувала за мою охоту до пісень.

Сидить мій батько край стола, схилився на руку, заводить смутно:

Усі дуки-багатирі
В наметі сіли,—
Наше браття, сіромашня,
Та й не посміли...

Проспівав, та й голову схилив.

Шкода мені батька: отакий дужий, бородатий, а бач—не насмів!

А дядьки трясуть чубами та бородами, головами кивають, та й собі гудуть стиха:

Та й не посміли.

Очи опускають: що ж, мовляв, удієш — не посміли!

І бачу я, як стоїмо ми всі — і я, і батько на дощі, гнемося, а дощ нас січе, патьоки за шию пливуть. А дуки в наметі п'ють, співають, та ще й насміхаються з нас. Жаль мене бере, ой який жаль!

„Дарма ж,—думаю, — підождіть, як воно буде далі!"

Як углядів пан отаман—
Стало йому жаль:
Скинув з себе жупан синій,
Та й намет нап'яв.

„А що, дуки—кому тепер краще?"—думаю.

А найбільш удовольнило мене, аж засміявся, коли ми за батьком ухопили дуку за чуб та за руку, а дядько—в шию б'є.

Ой не йди, не йди, превражий дуко,
Де голота п'є!..

„Ото, щоб не сміявся з нас!"—радію собі.

Як цю доспівали, почали иншу, що мій батько дуже влюбив і співав на самоті,—ту, що каже:

Мати наша, мати,
Де нам тебе взяти...

Якось глянув я в той час на батька й здивувався. Так здивувався, що навіть співати перестав: сидить батько, співає, а на лиці у нього відзначається щось чудне, мені незрозуміле, і дуже смутне; а в очах немов сльози стоять.

„Що це подіялося з батьком?—думаю собі,—чого він так засмутився? Хоч і випив він, та я ж

добре знаю, що даром сльози він не пустить“... А батько, як проспівали перші слова, казав до людей, якось чудно усміхаючись:

— Знаєте, яка це пісня? За цю пісню можуть оце всіх нас забрати й запровадити туди, куди й Макар телят не ганяв. Отака ця пісня!

Я вже тоді чув про ті місця, куди Макар телят не ганяє. Серце в мене похололо. Дивлюся на людей, а люде немов про теє вже й сами знають, кивають головою та співають ще смутніше:

Поставлю я матір
На божничку в хаті...

А потім мій батько став росказувати щось таке цікаве, що я аж на колінки піднявся та слухав. Він розмовляв з людьми за якусь, видно всім відому, Катерину, яка сплюндрувала та занапастила не п'ять або десять десятин землі, а цілий „край веселий“, „степ широкий“ разом з усима людьми, що там жили. Дуже потім вразили мене й слова, що я почув далі од батька. Між розмовою він якось сказав:

— Мати наша Малоросіє, чи тебе нам тепер купити, чи піти заробити?..

І журливо головою кивав і смутно осміхався...

Увечері, коли я ліг спати, я довго думав сам собі перед сном. В голові у мене вихрем крутилися нові, перш незнайомі мені, дивні думки.

Перш усього мені здавалося дуже чудним те, що беруть туди, куди Макар телят не ганяє, не тільки за крадіж та за розбій, а ще є такі пісні, за які теж можуть туди забрати. Далі я довго думав, на віщо казав батько на Малоросію—„мати“.

Що Малоросія є той край, де ми живемо, про те я вже знав. Потім пригадав, що колись у школі читали слова: „Наша матушка Россія“. Тоді вчитель поясняв, на що то Росію треба взивати „матір'ю“. Значить, є „матушка Россія“,—думав я,—і є „мати Малоросія“. І уявлялись мені ці дві матері в образі двох живих жінок. „Матушка Россія“— то товста сердита пані, котра „чтокає“, як Сашкова мати. І живе та „матушка Россія“ десь далеко, а у нас про неї читають тільки діти, як ходять у школу. „Мати ж Малоросія“ уявлялась мені бідною молодицею в очіпку та в свитинці—такою, як хоч би й моя мати.

А найбільше дивним і таємним для мене показалося те, що хоч і беруть за смутні пісні про матір до острогів, та все ж тії пісні співати треба і, співаючи, треба журитись і плакати.

І почував я, що в цьому у всьому є щось дуже смутне й таємне, про що знають тільки великі поважні люде.

„Стій же,—думаю собі,—виросту й я такий, як батько, то всього чисто дізнаюсь, а потім вип'ю горілки, схилюся на стіл, та й сам буду співати:

Мати ж наша, мати,
Та де нам тебе взяти!
Чи тебе купити,
Чи піти заробити...

Та, співаючи, й плакати буду, а лице у мене буде таке ж смутне і таємне, як у мого батька.

Чарівний млин.

—

За селом, біля Гринтаєвої левади, стоїть кривого Тихона млин: ізігнувся, підтрух, травою та бадиллям поріс. Із шести крил осталося тільки троє, та й ті дірками світять.

Ніхто не бачив, щоб він коли молов, і давня колія до нього поросла густим споришем. Усі мабуть і забули б про той млин, та ось приїхали влітку пани в село на дачі, почали протоптувати до нього стежечки ясними зоряними ночами.

До того млин був, як млин,—це роздивились на нього пани, то й довідались зараз, що то млин не аби-який, бо в ньому мелються для панів чари. Тільки посидять під ним панич із панянкою хоч один вечір, то так їм голову заморочить, що тільки виясниться, як у церкві на рушнику постоять. Та хіба тільки молоді?.. Якось наважились піти до млина один лікарь із чужою жінкою: було ж тоді й сміха, й гріха...

Пани ж були такі, та й поїхали, а той дідько, що накручував їм і зазимував у старому млині. Сидить собі старий, нудиться без діла, зігнувся, вовною поріс.

У селі мало хто й згадує про нього. Удень

спить, укутавшись драним мішком, а як стане поночі, та як поснуть у селі люде, тоді вилізе на млин, поворожить на зорі, погомонить із вітрами, та й живе так.

Коли-не-коли дасть про себе чутку: побачить, як забарившись до смерку, тюпає мимо млина якась бабуся, згадає старовину, та й кахикне через віконечко, підкрутивши вуса, що аж у бабусі в грудях ковалики закують. Ото тільки і його.

Але не дурно кажуть люде: не шукай трясця—воно само тебе знайде. Знайшло воно й старого дідька в забутому млині.

Прислали в-осени молодого вчителя в село. Поки була у нього з батюшкою згода, то й дідькові дихалось вільно: ніхто його не рушив. Та надало батюшці пожалітись кудись—учитель читає мужицькі газети й книжки. Вчителеві й утерли носа: коли ти, мовляв, пан, то й вичитуй по-панському, а коли ні, то із села під чотирі вітри, а під п'ятий шум пряма дорога!... Вчителеві нема як серця зірвати, то взяв та й шугнув усяку нечисть із села огулом.

Тепер із батюшкою й не здоровкається. Батюшка все випитує людей, чи не бачили в учителя мужицьких книжок, а той вишукує в селі, чи не засидівся де який дідько, щоб і останнього виперти із села. Доти питав, доти нишпорив, поки довідався таки й про нього. Тепер кривому Тихонові не дає спокою: твій млин, каже, тільки батюшці гроші меле,—розбери його, то хоч дров будеш мати, а то хтось спалить ік лихій годині.

І той пообіцявся розібрати його по весні. Де

тоді подітися дідькові при старості літ?... Знову в село піти, щоб учитель оддав його волочити дітям за хвоста, як сороку по шляху!... Довго думав дідько й надумався: або накрутити вчителеві, щоб йому заціпило, або, не довівши себе до наруги, самому головою наложити...

—

Зашуміли в селі сани од воріт до воріт. По улицях хлопці понесли зорю. Од хати до хати, Христа славлючи, бігають дівчата.

Висипали зірки над церквою та над школою.

Дідько примостився край віконечка в млині, став пильнувати.

Дивиться—плине тінь од школи до церкви, а друга біжить, ковзаючись під цвинтарем, їй навхрест.

Дідько мерщій засукав рукава, заплющив очі, почав на пучках ворожити: млинком покрутив ними та легесенько й зводить пучку до пучки. Краєчки черкнулися... і дві тіні зійшлися до купи на розі церковного штахету.

Зійшлися, та й спинилися.

—

— О!..—промовила панночка в білій шапочці, мало не спіткнувшись на панича в сивій шапці. Промовила, та й замовкла. Сива шапка хитнулася і стала, мов укопана. Одно стало, крутить на пальті ґудзик, друге на щось витягувало з кишені хусточку. І говорить не говорили й розминатися не розминалися.

Вчитель Ярошенко розлучився з Женею, з попівною, ще за доброго ладу з батюшкою. Тоді були вони з нею приятелями й разом обтирали

кутки в батюшчиних кімнатах. Як тільки ж Женю вирядив о. Яків учителювати в чуже село, зразу почалася у нього з учителем звада.

Тепер учитель і Женя не знали з несподіванки, як їм зустріватися — чи ворогами, чи, як було перше, добрими приятелями.

— Добри-вечір, Євгенія Яківна! — з осторогою промовив Ярошенко.

— Здрастуйте, Микола Івановичу.

— З приїздом вас! — трохи подумавши, додав учитель.

— Спасибі.

Подали руки.

Женя була дівчина не з плохих. Не довго думавши, вона вкрила Ярошенка мокрим рядном:

— А чого це ви не заскочили хоч би на часиночку та не привітали нас із празником? Запаніли? Забули?..

— Коли ж, бачите...

— Увесь день пронудилася сама,—як не сказилася!.. Всі вікна видивилась, виглядаючи вас...

— Коли ж... може, ви не знаєте... О. Яків... ми з о. Яковом...

— Що?.. Доноса на вас написав?.. Слід було, то й написав. А сердитись нема чого. Сам папа сподівався, що ви таки зайдете з церкви, і з обідом не велів поспішати. А ви... такий... у... у!.. — Ярошенко хотів щось сказати, але тільки звів плечима й засміявся.

— Ви куди оце розігналися? — спитала Женя.

— До дяка думав заглянути, сам ще не відаючи для чого, брехнув Ярошенко.

— Ну, то знайте: не одвяжусь я од вас сьогодні цілий вечір. Буде й того, що ввесь день пронудилась. Один кавалєр на все село, та й того не витягнеш із хати.

— Який там з мене кавалєр! — почав огинатись Ярошенко.

— А коли не кавалєр, то не було чого й їхати до нас у село,—нам би иншого прислали. Не вигадуйте ж ото...

Ярошенко з боку зиркнув на гостроносеньке, з руденькими бровами та віями обличчя панянки, зітхнув і взяв помалу дівчину під руку.

Звернули на шлях.

—

Тільки дві тіні стали наближатися до млина, дідько почав накручувати. Із-за панського саду срібним човником виринув на небо місяць, а кругом нього золота перезва зірок. Хукнув у віконце: разками білого намиста засяяла груша на леваді, на волохатому млині світляками загорілося багнилля. Млин поменшав, осмутнів. Стало химерно якось на світі: темно—не темно, видно—не видно. По наїзженому шляху струмочками попливло кудись далеко чарне срібло, і хлюпаючись у ньому, тихо прошуміли в срібній темряві чиїсь сани. Село немов повернулось хатами, небо понижчало, зорі стали завбільшки, як сливи.

Дідько схопив шапку з себе, махнув—дві зірки разом зірвалися з неба й покотились над самим млином.

Дві тіні стояли недалеко коло млина, піднявши вгору голови, і лиця їм осяяло на мить рожевим світом.

— Подивіться-подивіться—які зірки покотилися!.. Я аж кинулась, — схилившись ближче до Ярошенка, швиденько промовила Женя.

Ярошенко підняв вище шапку й задивився.

— Та тут чудно якось,—промовив він, — немов справді наворожено.

Женя жартовливо глянула на нього і промовила з лукавою осмішкою:

— Чи не сісти б нам під млином спочити?

Ярошенкові щось стиха тьохнуло в грудях. Проте він спокійно згодився:

— Ходім, спочинем.

— А не боїтеся?—задирливо спитала Женя.

— Байдуже. Моя голова не боїться чару.

— Ви звірились у тому?

— Звірився.

— Ну держіться ж!.. — Женя підібрала поли й, легенько грузнучи в снігу, подибала підтюпцем до млина. Широко ступаючи, брьохав за нею Ярошенко. Посідали на трухлому східці на сходах.

Ярошенко насупив брови й почав говорити навмисне про нудні методики.

— Ось не бубоніть краще! — жартом посварилася Женя.

— А хіба що?—дражнився Ярошенко.

— Цитьте! — таємнично, нишком сказала Женя. Ярошенко осміхнувся, змовк.

Дідько повертав щось у млині, аж очі йому випірало з лоба; понадувались зорі, як не лопнуть, місяць осунувся нижче, витріщився на обох, настобурчивши золоті ріжки—дивиться, не зморгне. В прозорому повітрі замиготіли срібно нитки.

— А що, вам нічого не діється? — пошепки питає Женя. Ярошенко лупнув очима.

— Діється. Щось немов кози по спині язиком лижуть.

Женя надула губки й пестливо насупилась.

Дідько повернувся й плюнув із серця. Далі глянув сюди-туди, вхопив із стріхи жменю снігу й пустив злегенька дівчині в пелену.

Панночка догадалась: зібрала той сніг у руку й крадькома посунула його по-за Ярошенковою спиною; труснула за комір.

Ярошенкові немов світ свінув...

—

Дідько тільки посміхався з свого віконечка, дивлячись, яка знялась буча з того клаптику снігу: обоє гасали кругом млина в снігу, як марюки. Спотикались, падали, шугали по коліно в снігу, губили калоші, сипали одно на одного оберемками снігу. Сміху й галасу було—немов зібрався там цілий куток. Ярошенко без пальто, червоний, як жар, то гасав за дівчиною з страшенною грудиною снігу над головою, то, згинаючись у три погибелі, закривав руками лице й тікав, не озираючись, кудись у поле.

Спинились обоє під млином, стоять. У панночки повні жмені снігу, але за руки цупко держав її Ярошенко.

Дивляться одно одному у вічі, сміються, а розчепитись не розчепляться.

Сміється Ярошенко, не зводить очей із панночки й сам собі дивується: і яка мара пустила неславу про дівчину, що вона погана!

Обличчя в Жені справді одмінилось. Правда воно й тепер нагадувало о. Якова, але якогось иншого. В того о. Якова лице ніби складалося з книжних значків на пожовклому папері: замісць носа, брів, очей стояли зап'яті, точки, всякі инші закарлючки; у неї ж тепер усе лице мов із квіток підібрано: з горошку, маку, із зірок, королевого цвіту...

Щось шепнуло йому:

„Скорися батюшці, попали мужицькі книжки, викинь із голови все те, про що марив самотніми ночами—і будеш найщасливіший із усіх учителів у повіті. Будеш мати тестя благочинного. А у нього коні—як змії, у нього фаетони, у нього буде тобі царство й панство.“

А в середині у Ярошенка десь почало скаржитись тихо-тихесенько щось од лукавого:

„Чи мало ганяли тебе по школах, чи мало було з людьми осоруги, чи мало зазнав ти нудьги та самотини?... Людські діти живуть та на світ божий радіють, а ти марнуєш свою молодість у гризоті. Та ще коли б знаття, що все те не дурно. Може з усього того нічого й не буде, а ти собі ним тільки світ зав'яжеш“...

А дівчина в руках пручається, в'юном в'ється; біліють разочком зуби, в очах миготять блискавки.

Занудило Ярошенкові якимсь дивним нудом. Щось ніби вхопило його за в'язи та й пригинає ближче до тих живих квіток. І сам він не счувся, як щось задзвеніло під зубами, як тоненьке скло.

Аж мороз поблизу десь ахнув. Дівчина одкинулася, зляканими очима глянула на нього, і її за-

дирливе личко відразу стало таке покірне та тихе.

— Додому, додому... ой додому! — швиденько промовляла вона. Але Ярошенко стояв на місці, як укопаний, і до чогось уже прислухався...

Ой співали три янголи, з неба летючи,
В ясні зорі оповивши, Христа несучи.

Дзвінкі, тоненькі, хлоп'ячі голоси лунали під крайньою хатою поблизу од млина. Деякі голоси Ярошенко впізнав одразу: виризнялися два дисканти братів Мосурів та чарівний альт курія й отряхи, третьогрупника Коваля.

Щось свіже, як чиста течія, вливалось у груди з тими співами, і нічні чари гинули, як роса.

Але якої ж це вони співають?...

Не одної колядки вчив він їх у школі, а такої не вчив...

Сами десь навчились...

Немов тихенький жаль на школярів щіпнув Ярошенка: моє їм непотрібне...

А голос Коваля дзвенить на все село і щось нове, чого він не помічав у класі, бреніло в його співі: щось таке, чого він не чув ніколи в дітях за шкільними стінами й що прокидається у них тільки під рідними стріхами. Це співали не його школярі, співали не по-шкільному. Чужим і далеким од його школи здались вони йому тепер. Своїм співом хлопці нагадали Ярошенкові своїх батьків, далеких і мало йому відомих.

„І отак буде завжди: прийдуть до мене невідомі, і підуть од мене такими ж... Чужий я їм...

Смутком обвіяло Ярошенка.

— Микола Івановичу... ходімо ж додому,—взявши його під руку, сміливіше казала Женя.

Ярошенко стояв і горяче дихав. Шугнули з-під млина вітринята, подалися по-між мерзлими бур'янами, закуріли десь аж під гаєм. Потім випливли на небі білими перами, стали кружитись біля місяця. За ними посунули великі рядна.

— Ходімо до хлопців,—кинув до Жені Ярошенко, і не озираючись подався до колядників.

Женя осталась одна. Недобрі огники заблищали в очах у неї.

— Нахал! мужик...—крикнула вона йому у слід.

„І що мені Бог дав?—думав дорогою Ярошенко,—людям як повітка, а мені вона здалася, як квітка"...

Далі думав про хлопців:

„Коли я, я чужий вам, то хто ж тоді буде вам близький!"—і біг спотикаючись через гребні снігу до школярів...

Опівночі до кривого Тихона затарабанило щось у вікно:—„Тихоне, Тихоне!... ти спиш, а твій млин мелеться, аж стугонить. Мерщій іди, та спини, а то до ранку або згорить, або каміння полускається к лихій годині".

Поки Тихон поволі взувся та розшукав кобеняка, за селом палахкотіла вже пожежа.

Млин горів.

1911.

На чужину.

Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні. Біліють проти місяця хати з темними вікнами,—не то дрімають, не то щось думають.

Може думають вони про те, що завтра рано має відбутися на селі смутнеє свято, і після того свята багато їх останеться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупатий сич, і буде в них моторошно й сумно.

Не дві й не три сем'ї, а мало не половина всеї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину—туди, де серед диких степів, як кажуть люде, гуляє з хуртовиною мужицька доля.

Сьогодні вкладалися люде з своїм добром, і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу, й мандрівці останній раз лягли спочити в своїх хатах. Та чи сплять вони тільки?...

Заскрипів засув біля чиїхсь дверей, і далеко по селі пішла луна.

З своєї хати вийшов старий Жук. Він босий, без шапки, в усьому білому. Цілий день голова була заклопотана, тепер усе те кудись полинуло, затихло, на серце зійшов до нього смуток.

Тихо, мов привид, ходе по двору, по городі, ходить, спиняється, щось думає.... Далеко в промінні місяця біліє його сумна постать.

Що то думається старому? Може споминає він батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворищі, може пригадує свої давні пригоди, які траплялися йому на віку, а може хоче тільки добре надивитися й запам'ятати свою батьківщину, щоб не забути її на чужині... Перед хатою стоїть старий гиллястий ясен, усю хату й половину дворища вкриває він своїми вітами, вищого дерева від нього немає на всьому селі. Ще здаля, не доїзжаючи скілька верстов до села, можна бачити його кучеряву зелену верховину.

Жук спинився серед двору, счепив руки на грудях, підняв голову й дивиться на ясен. Знає він себе маленьким-маленьким хлопчиком, а й тоді вже цей ясен був такий старий, могучий. Тоді здавалося Жукові, що своїм гиллям він достає до хмар.

— І хто тебе посадив та викохав такого!—думає Жук,—дід, чи прадід, чи якийсь давній пращур?...

Колись хотіли купити у нього цього ясена на зруб.

— Коли дасте двісті рублів, та після того я двісті разів заплачу, тоді продам!—сказав тоді Жук.

Тепер пішов загалом навіть ні за віщо.

Прохав Жук нового хазяїна, щоб не рубав

цього ясена, і той обіцявся, та хто його знає, як воно буде... Жук поїде, а ясен зрубають,—він і знати не буде. І на цьому місці буде виднітися голе небо, буде пусто і сумно тут...

Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою й заплакав.

— Прощай, мій товаришу, мій вірний, старий друже!—тихо промовляє він мов до живої людини. Потім сів під ясеном, схилився на руку й замислився. Знає Жук, що останній раз сидить він під ясеном; назад він не сподівається повернутися хоч би в гості: старий він дуже.

З сіней вийшла ще одна біла постать, підійшла до Жука й мовчки сіла поруч з ним. То Жукова старенька дружина.

Сидять вони задумавшись, мовчать...

Про віщо їм розмовляти? Не про щастя ж їм марити, не його ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону на заході свого життя!

Стоїть місяць серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А там за церквою стоять хрести, хрести... і сумні, білі постаті під тінею ясена немов нахилилися у тую сторону.

—

А в панському саду соловейко чи плаче, чи сміється, аж виляски розлягаються. Там, де кінчаються доріжки та квітники й починається дика частина саду, окутані темрявою стоять під терниною хлопець і дівчина.

На перший раз, як упаде на землю ніч і пани

вкладуться спати, крадькома виходила дівчина в сад до хлопця на розмову, не раз стояли вони тут, обнявшись, до божого ранку. Тепер минулися жарти, минулися сміхи: стоять, засмучені, хлопець і дівчина, не дивляться у вічі, одно одного докоряють за минулі ночі.

— Хіба ж ти не знав, що так воно буде?—крізь сльози вимовляє дівчина, —на що ж водив, на що з ума зводив?... Тепер ти поїдеш, мене в славі покинеш,—будуть мене люде обминати. Бо хто ж візьме тую дівчину-наймичку, що парубок покинув? Оцілував, омилував, та й покинув... Мовчиш і слова не промовиш?

— Хіба ж не сама я, казала далі дівчина, вже обливаючись слізьми, —не сама одвадила од себе всіх хлопців?... Бо я ж уже думала, що мені їх не треба, я вірила, дожидала, що з тобою нам судилося вже й вік згорювати. Я ж не думала, що через тебе може прийдеться мені вік косу заплітати. Буду заплітати, буду плакатися на тебе, поки не вмру; і не буде тобі щастя на чужій стороні за мої сльози сирітські!

— На що так казати? —тихо одмовляє парубок, — не сам я їду —жене недоля, — ти ж знаєш про це. Нехай би я зостався тут, нехай одружилися б ми, —куди б же я дівся тоді з тобою, в чию хату повів би?

— Казала ж — наймайся до панського двору, я на кухні служила б... Жили б якось...

— І цілий вік по наймах хилялись?

— Ми б працювали, заробляли, зібрались би на свою хату.

— Коли ж мені ті гіркі заробітки й так серце всушили.

— Горювали б, та все ж у рідній стороні, не на чужині.

— Щось мені й рідна сторона вже не мила.

Замовкла дівчина, схлипає, в руках мне білу квітку, що зірвала з терну.

— Чи не казав я тобі, чи не благав тебе, — став казати парубок дівчині, — кидай найми, та поїдемо зо мною. То миліше тобі жити по наймах, панам догожати, ніж працювати на себе? Що нам рідна сторона, коли нема в ній нам життя! А там би мали свою землю, свою хату, і стала б нам чужа сторона за рідну.

— Не буде мені чужа сторона за рідну до віку!

— Люде ж їдуть, привикають, — привикли б і ми!

— Не привикла б я на чужині, поки не вмерла. Туди б не доїхала, на дорозі зав'яла б, як скошена травина.

— Чого ж тобі тут шкода? Панських маєтків та будинків?

— Коли мені їхати звідсіля, то краще живою в домовину лягати.

З-за тополь вийшов місяць. Заглянув він у куток, де сумують хлопець з дівчиною, та й байдуже йому: всього буває на світі! — „Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються“ — співається в пісні.

Затихло кругом. Тільки чути, як тихо схлипає дівчина. Сумує тернина і, немов слізьми, осипає засмучену пару своїм білим цвітом.

—

Веселий, ясний весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сяйві рожевого ранку пишаються сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зеленіє молода трава по майданах і берегах. Немов для свята вирядилось і заквітчалося село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі, молоді, діти—всі вийшли на вигін до монополії виряжати в дорогу поселенців.

Незвичайний гук і гомін ярмарку,—инший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе почувається в його підвищених тонах.

На вигоні, біля возів і на возах, стоять і сидять люде. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови—все хвилювалось і вигравало проти сонця ріжнобарвними колірами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими иншими домашніми річами.

Люде скупчуються гуртками біля возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремий гурток і щось розмовляють собі. Біля возів, між купками людей, блищать на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кожного на лиці святковий і разом смутний настрій, очі сяють тихим блиском, лиця червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні, або жіноче голосіння, і над усим лунає співуча, голосна, глибоко пройнята щирістю мова.

— А я не піду!—вирізувалися з моря голосів пекучі слова:—будуть тягти—за одвірок учеплюся, а

не піду з своєї батьківщини! І синів не пущу! Нехай згорить хата—упаду на попіл, умру на ньому, а не покину свого гнізда!

— Ех, брате, брате,—одмовляв йому спокійний і смутний голос,—десь мало ще ти горя бачив на світі, що так кажеш.

Між возами, в гурті своєї родини, якась п'яненька й заплакана баба пританцьовувала і приспівувала.

Бом, бом!
Та поїдем у Тамбов
А в Тамбові добре жить,
Горілочку будем пить...

Потім кидала танцювати, припадала головою до полудрабка й починала тужити:

— А куди ж це ми їдемо, куди від'їзжаємо! Завезуть мої кісточки на край світа, де зима люта, де людей немає, а тільки звірі та комлики. Там і сонечко не сходе, і зірки не сяють, і вітер туди не довіє з рідної сторононьки!

— Мамо, мамо!... та заспокойтесь: вже ж не поможеться!—взявши за плече, умовляв її русявий чоловік із синіми заплаканими очима.

А в другому кінці п'яний чоловік, з червоним, у сльозах і пилу, видом силкувався на віз вилізти. Жінка його придержувала за полу; він одривався, потім знов чіплявся. Нарешті йому таки вдалося вилізти на віз.

— Люде добрі!—кричав він, стоючи на возі,—слухайте, люде: помоліться за мою грєшну душу і прощайте на вік!—Жінка сіпнула його за полу, і він з розгону сів на якісь мішки,

Старий високий дід стоїть без шапки, держить у руці чарку з горілкою й старечим, щирим голосом співає:

На що ж мені те багацтво—
Буде з мене й трошки:
Дадуть мені сажень землі,
Ще й чотирі дошки.

Сивий чуб його має в повітрі, а з очей котяться сльози.

Час іде. Стала наближатися година рушати в дорогу. Це почувається в загальному гамірі: мова лунає голосніше, швидче, немов люде поспішаються наговоритись у волю. Гомін стає все дужчий і дужчий.

Із моря згуків прорвався і пролунав над людьми різкий, суворий голос, ударивши по всіх серцях. Трудно було розібрати, що він саме казав, але всі знали, що то подається знак рушати.

Пора, запрягайте! чути було голоси, щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море і схвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба людей розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка по середині робилась усе тонша й тонша і розірвалась. Здавалося, що цілий живий организм розірвався на дві половині. Одна половина подалася назад до села друга поповзла далі по шляху.

Геть-геть уже на горі видніються вози.

— Прощайте! прощайте! прощайте! — кричали ті, що на горі, тим, що внизу.

Поселенці виїхали на гору. Все село стояло перед ними, як на долоні: в зеленій траві, в білому цвіту, в золотому промінні.

В селі гуртками розходилися по домівках люде, заплакані, зворушені, і голосно розмовляли.

Село здавалось напівпокинутою пусткою.

1910.

Вова.

Молодий сельський учитель Антін Вова одягся в свій новенький костюмчик, глянув у маленьке дзеркальце, причесав свої патли-кучері й хотів іти з дому, але сів біля столу й чогось загадався. Півроку, як учителює вже Вова, а й досі ще не познайомився з місцевою інтелігенцією, якої поблизу було не мало. Давно хотів і збірався він зробити це, та все чогось не виходило так.

Таку вже мав Вова вдачу: походе по своїй самотній кімнаті, помарить, подумає, що йому неодмінно пора вже зійтися з освіченими тутешніми людьми, навіть одягнеться, щоб зараз іти до доктора, а вийде на вулицю — передумає та й поверне до урядника, або до сельського адвоката Муляра.

„Піти познайомитись! — дорогою виправдував він себе в думці: — так то й познайомитися! Ну, як прийдеш до нього, а він: „что скажете“? або: „чѣмъ могу служить“? що йому сказати тоді? Та до того ж може він на цей час що робить, або спочиває... Ні, нехай уже колись... якось... другим разом“.

Од урядника повернеться смутний, незадово-

лений, і знов довго ходе по своїй кімнаті, а то вийме свій зошиток-щоденник і стане вписувати в нього свої смутні думи.

Тепер стояло діло так, що як-небудь викрутись, щоб утекти зустрічі з інтелігенцією, Вові не можна було: сьогодні в народній чайній відбудеться перша народня читанка, і всі місцеві освічені люде мають там бути; він, Вова, повинен теж піти туди, бо він же—народній учитель. Навіть піп сьогодні стидив його, що таке діло робиться без участи сельського вчителя; він же обіцяв і познайомити Вову з участниками просвітнього гуртка.

Хоч була вже година йти, але Вові чогось хотілося ще посидіти у своїй хаті біля маленької лампочки, та помарити—як то воно все вийде, що він буде казати, що йому скажуть.

Рука його по звичці витягла з купи книжок вірного товариша-щоденника, з яким Вова привик завжде радитися та розмовляти в самоті. Механично прогортає листки, перебігає очима засіяні дрібним писанням сторінки.

„ ... Читаю у вільні часи, щó підвернеться під руку, але все не те,—стоїть в одному місці:—душа жива — живого слова бажає, та де ж його почуєш? До того гуртка, що я познайомився, щось не лежить моє серце: горілка, карти, п'яне, важке життя, брудні розмови, непристойні анекдоти, нападки на мужика-гадюку... Що я маю спільного з ними—я, молодий, жадаючий просвіти, всього прекрасного і чесного в житті?

Слухаєш иноді, як після чарки стануть вони розкривати один одному свої думки та виявляти

темні свої діла — мороз ходе за спиною. Певне й вони добре почувають, що чужий я їм, бо коли при мені росказують яку-небудь гидку історію, то скоса позирають на мене.

Сидю я між ними, слухаю п'яну розмову, лайку, а часом і бійку за картами, і помалу туга приступає до мого серця".

Помалу Вова вчитався і вже не міг одірватися, хоч було там йому все давно відоме, читане і перечитане.

„ ... Завтра — Різдво... читає він у другому місці,—свято велике, празник молодощі. До наших інтелігентів понаїзжало багато молоді: студентів, гимназистів, панянок; завтра будуть вони кататися гуртом, співати, вигадувати, а я завтра піду обідати до старого дяка...

Мовчки пообідаємо там, бо старі дяки—сумні якісь собі люде. Потім повернуся в свою школу, між німі стіни, візьму книжку, та не піде вона мені на думку.

... Неділя. На дворі примеркло. Одлига... Невесело на дворі. Вітер гуде в коміні, стелю зриває. У моїй великій та сумній кімнаті зимно, непривітно. Блимає каганець на столі, а я сам хожу-нужу з кутка в куток, тільки луна стогне від моїх ступнів по хаті. Хожу собі, мугикаю під ніс, споминаю всякі пісні, що колись співалися товариством. Усе такі хороші пісні... а за серце щось так і тягне, так і ссе: здається — уткнувся б лицем у подушку, та так і зарюмсав".

Дочитавши останню списану сторінку, Вова помалу взяв перо в руки, вмочив у чорнило й загадався. Подумав трохи й став писати:

„Зараз іду між люде... між інтелігентні, освічені люде... і страшно, і радісно. Боязно мені, бо соромливий собі я вдався, не ловкий, не бідовий, та й не знаю, як з тими людьми поводитися, щоб вони не насміялися з мене. Бо я ж тих інтелігентних людей та зовсім і не знаю. Виріс я в глухому селі, виховували мене в семинарії, в самому найтемнішому, закинутому куточку рідного краю: семинарські вчителі нас близько не пускали до себе, поводилися, як начальство, инших освічених людей бачити нігде було“.

В кімнату увійшов сторож і став росказувати, що до народньої чайної поїхали вже і з заводу, і доктор, і слідчий, паничі, панянки.

Як змальована, встала перед Вовою постать панночки, якоїсь родички слідчого. Не раз він бачив її, коли вона, гуляючи, проходила мимо школи, чув її мелодійний голос, і струнка її постать та біляве личко з чарівними очима не раз увижались Вові між голими стінами його кімнати. Тепер він побачить її зблизька, може буде говорити з нею, і ті чарівні очі будуть дивитися на нього... і може... хто знає?..—Вова скоса зирнув у дзеркальце, що стояло тут поблизу; звідтіль виглянули русяві кучері, сірі, соромливі, повні таємного огню очі, юнацьке лице та ніжний на губах пух.

Вова труснув головою й осміхнувся.

„Мужайся, Антоне“!—черкнув він на кінці сторінки щоденника.

Потім сховав щоденник, надяг пальто, погасив лямпу і з рішучим виглядом пішов із школи.

—

Скинувши пальто та калоші, Вова стояв у пітьмі в коридорі й держався за ручку дверей; крізь мутне шкло дверей у кімнаті, де зібрався просвітний гурток, виднілися, як квітки в саду, жіночі вбрання, искрами блищали при огні ґудзики на форменних мундирах у чоловіків. Часто і дзвінко билось у Вови серце.

— Ну і вернусь!.. яке кому діло!—мигтіла у нього спокуслива думка, але в середині у нього щось рішуче протестувало проти такої малодушности, і набравшись духу, потяг він за клямку двері.

Закрутилося, заблищало усе перед очима; Вова став на порозі, як прикований, і не міг придумати, куди йому йти і що робити. На щастя його на виручку підвернувся батюшка. Він, узявши за руку Вову, повів між люде знайомити.

Соромлючись та червоніючи, вклонявся Вова новим своїм знайомим і в той же час наглядав собі по кутках безпешне місце. Наглядівши там вільний стілець, він поспішав до нього добратися і з полегкістю зітхнув, коли сів на ньому.

— Тут буде спокійніше,—подумав він собі і став кругом роздивлятися. Але не встиг він іще опам'ятатись, як помітив, що якась червонощока пані, яка сиділа найближче до нього, дивилася йому в лице й щось казала. Вова бачив, що то до нього була мова, але що саме вона казала — не почув. Спитав.

— Я кажу, — виразно вирізувала кожне слово пані,—що недавно тут був...

Далі Вова за гомоном других голосів ізнов не почув, хоч слухав не тільки ушима, а навіть

очима й усим своїм тілом. Ще раз перепитати йому здалося неучтивим, і подумавши, що на слова пані може можна й не відповідати спустив, очі й заспокоївся. Пані чекаюче не зводила з нього очей.

Вова глянув на неї, счервонів і одвернувся.

— І чого вона витріщилась на мене, чого не бачила? — подумав він і рішив зовсім на неї не дивитися.

Переждавши яку годину, Вова знов глянув на пані; тепер вона вже не дивилася на нього, а прихилившись до відомої Вові чорноокої панночки, що тепер сиділа поруч з нею, щось на ухо казала їй. Панночка слухала, дивилася на Вову й осміхалась. Вова закліпав очима й одвернувсь.

Кругом гомоніли, вешталися, лагодилися до чогось. Де-які топтались біля чарівного лихтаря, инші пробували грамофон, перебірали книжечки; усі вешталися, сміялись, голосно про щось сперечались, тільки Вова не мав собі ніякої роботи й мовчки сидів собі у захистному куточку. Сидів він і почував, що його діло прогорає, а як його направити—він не міг добрати способу. Сидить, спустивши голову, думає... Глянув перед собою—і його серце похололо: та сама панночка з чарівними очима прямо йшла на нього, дивилася йому в лице й привітно усміхалась. Вова закам'янів.

Панна певне взяла була на себе благородну мисію підняти дух у хлопця, підійшла, сіла на стілець рядом з Вовою і стала заводити розмову.

— Що це ви сидите так самітно, немов скучно тут вам, скучно?—щиро промовила вона до Вови.

— Чого ж... ні, не скучно,—одповідає той,—мені... саме добре,

— Бо що ж ви нічого не робите, ні з ким не говорите, як инші?—допитувалась дівчина.

— Ну, що я їй маю казати?—подумав собі Вова. Полум'я вдарило йому в лице.

— Я подивлюся перше, як инші роблять,—таке чи щось підхоже до цього одмовив він — якимсь, як і самому здалося, не своїм голосом. Панна стала почувати, що не по силі взяла на себе роботу й зачервонілась теж.

— А ви будьте веселіший, бо так же скучно сидіти, — закінчила вона і трохи засоромлена невдачою, встала й одійшла од Вови.

Вові стало навіть шкода дівчини:

— Сердешненька, — думалось йому, мала надію розворушити таке опудало, як я, та й буде тепер каятись.—Але все ж стало йому вільніш дихатися.

— Ну, — думав Вова, — тепер - шабаш! Коли б уже хоч ніхто не зачіпав мене.

Та не скінчилися на цьому іспитання Вови: небавом перед ним зринув, як із землі виріс, угудзяний джигунець, якийсь акцизний чиновник; він виразною, ясною мовою зарізав Вову в край.

— І чого ви зігнулися, молодий чоловіче, як тая мокрая куриця, -вичитував він. — Одже ж тут немає вовків, не покусають. Лицяйтеся он до панночок, росказуйте що-небудь, а то сидить понурою.

Одрізав і, закрутивши вуса, зразу опинився десь між панночками.

Вуха, шия, лице загорілись у Вови, піт виступив на чолі. „І як же він одчитав мене, сучий син,—думав він,—немов у парні віником випарив"!

І довго ще не переставало палахкотіти його лице.

Тепер Вова почував, що вже навряд чи хто-небудь буде його турбувати, але невесело було йому. Сидів він, немов прикований до свого стільця, й бачив сам, що ніяка сила не здолає тепер підняти його, щоб легко та вільно, як он отой франт, пройтися по кімнаті. І осудив Вова себе за ті сміливі заміри, які мав він, ідучи сюди. Задзеленчав дзвінок. Усі один за одним потягнулись до другої кімнати, де мала одбутися читанка й звідкіль давно вже чути було здавлений гомін селянської юрби.

Поволікся за ними й Вова.

Читали, росказували, показували картини. Стояв гомін, було цікаво й весело.

На Вову ніхто тепер не звертав уваги, і він помалу став набіратися сміливости. „Це нічого, — думав він,—що я сплохував трохи на перший раз: привикну, придивлюсь, озвичаюсь... А як же хороше в гурті інтелігентних хороших людей робити гарне діло“!

Скоро читанка одбулася, директор заводу став наганяти всіх, щоб не гаючись їхали до нього.

Всі товпилися біля одежі, одягалися, торгувалися, кому з ким сідати та їхати.

„Чи то ж і мене покличуть?—думав собі Вова.—Як покличуть, то я тоді зроблюся зовсім иншим. Тепер уже немов нічого й не боюся; звісно, нове діло, то трохи був і сплохував, тепер поправлюся“. — Пройшов мимо Вови батюшка й чогось одвернувся. Зирнув мимохід на нього директор і теж одвернувся. Хтось, мало не спіткнувшись на Вову, кивнув йому головою до зобачення.

Кругом спустіло. Було чути, як на дворі по

наїзженій дорозі свистіли і скрипіли, від'їзжаючи, сані. Стихло. І зразу став почувати Вова, що ті люде—чужі йому, і нема їм до нього ніякого діла.

„А я ж, дурний, думав“... і зробилося Вові чогось соромно до болю, до сліз. Стояв він один у коридорі, опустивши голову, і сором виїдав йому гарячі очі.

—

Тихо, як тіні, виросли коло нього старі його приятелі: Муляр, письмоводитель, урядник. Перше Вова не помічав їх у гурті; і тепер зробилося йому дуже зле, коли вони з'явилися.

Обступили вони його з єхидними усмішечками, віталися дуже ввічливо.

— Чого це ви, Антоне Петровичу, не схотіли їхати до директора?—лукаво спитав Муляр, — адже ж усі пани поїхали туди?

— Куди нам до них!... то ж—пани!—здавлюючи своє серце, одмовив Вова.

— Теж люде!—з робленним спочуттям, иншим голосом казав Муляр.—Ви ж у нас за вчителя, науки проходили, теж можете лічитися за образованого чоловіка, а вони навіть за руку попрощатися з вами не хотіли. Думаєте, не бачили?—все бачили!

Вова мовчав і почував себе дуже погано. Йому хотілося, як найшвидче залишити про цеє мову, втікти від цих людей, але він стояв і тільки якось чудно осміхався.

— І виходить,—казав далі Муляр,—що ваша линія не з ними, а з нами, а ви зовсім не до речі вгору деретеся.

Письмоводитель та урядник мовчали та тілько стиха чмихали.

Вийшли на вулицю. Ніч була морозна, зоряна.

В будинку у директора заводу горіли веселі, яскраві огні. Стали говорити за читання, і Муляр почав висміювати панську витівку. У Вови нило в середині, і він нічого не слухав. Йому причувалася гаряча мова, увижалися блискучі, благородні очі. Мимоволі озирнув він свою компанію, опухлі від п'янства лиця, злі, замутнені очі, бруднії речі.

Прийшло в голову, що може цілі роки має жити з цими людьми, що дома чекають його чотирі сумні стіни холодної кімнати, пригадав, що ось уже півроку, як їсть його самотина — хотілося йому заплакати.

— І чого б то я так сумував!—несподівано звернувсь до Вови письмоводитель, виказуючи, що він добре розуміє, що діється у Вовиному серці. Не любі ви їм—і наплюйте, проживете й без них.

Вова оханувся й став силувати себе, щоб якнебудь викинути з голови свої невеселі думки. Став прислухатися до їх розмови, але думки його мимоволі звертали на перший шлях.

Письмоводитель позіхнув і став казати, що добре б було тепер зайти у „клуб",—у них було таке місце, де частенько збіралися вони попіячити.

Думка письмоводителя зразу здалася Вові досить слушною: у їй він знайшов вихід із свого дуже неприємного становища, і він поспішив ухопитися за неї.

— І справді,—піддержав він письмоводителя,—зайдемо, вип'ємо по чарці, куди ви там ходите.

— Хіба й ви з нами?—неймовірливо звернувся до нього Муляр.

Вдаючи з себе байдужого, Вова згожувався йти з ними, немов у тому не бачив нічого незвичайного. Компанія повеселіла.

— Так би ви й давно!—сказав Муляр і поплескав Вову по плечі.

Пішли тепер хутчій; мова стала веселіша, жвавіша. Вова почував, як щось смутнеє і разом веселе підступало до серця.

— Ех, ну їх!.. Коли так, то й так!—подумав він і махнув у думці рукою.

—

В глухому кінці села, на одшибі, обдерта хата. У вікно крізь червону занавісочку видко було бідненьке світло.

Перед старими низенькими дверима, позакривавшись комірами й понасувавши на очі шапки, стояли вони мовчки і чекали. Письмоводитель зігнувся під вікном і тарабанив пальцями по шибці.

— Дувид! Дувид!—здержуючись, щоб далеко не було чути, звав письмоводитель,—видчини, Дувид!

Червона занавісочка у вікні прогорнулася й з-під неї виглянуло лице старої єврейки.

— Ну, хто там?... Чого?—непривітливо спитала вона.

— Та це ми!—одмовляє той,—відчини, Дахо!

— Хто ви, і чого вам треба?

— Відчини хутчій,—побачиш!—нетерпляче промовивив письмоводитель,—не впізнала, чи що?

Занавісочка у вікні знов спустилася. В сінях небавом рипнули хатні двері, потім заскрипів засув, і двері на вулицю відчинились. Нагинаючись, один по одному увійшли вони в сіни, намацали хатні

двері й увійшли в кімнату. Понесло вохкістю і важким духом.

Обставина кімнати стара і нечупарна: по середині голий стіл на три ноги, двоє стільців, з-під клейонки в яких теліпалось якесь ганчір'я, обідраний, без спинки диван. Сирі та голі стіни сумно позирали на нових людей. У кутку на долівці, де помощена була солома, спали двойко єврейських діток, заритих у купі всякого дрантя. В хаті холодно —пара йде з рота. Рогом лізе у вікна мороз...

Розбужені діти повисували з дрантя голівки й великими чорними очима дивилися на гостей.

Вийшов Дувид, старий заспаний єврей у патинках на босі ноги і в халаті поверх сорочки.

Муляр сказав йому на ухо кілька слів.

— Одну?—тихо спитав Дувид.

— Давай поки одну, а там буде видно,—голосніше одмовив той.

Розсілися кругом столу. Увійшла Даха й стала накривати стіл старою, в ріжнобарвних плямах скатертю; внесла на тарілиці порізаного оселедця, хліб дебелу чарку та мідні виделки, що взялися зеленом мохом.

Дувид приніс пляшку горілки.

Муляр узяв пляшку і вдарив її в денце; пробка вискочила і навколо запахло сивухою.

— Шановному гостеві перша чарка!—промовив він, передаючи сповнену чарку Вові. Той зразу помолодецьки випив її. Чарка пішла кружати, і де далі в хаті робилося голосніше. Червоніли лиця, поблискували очі, а Дувид усе підносив пляшку за пляшкою.

Схилившись близенько до Вови, Муляр нашіптував йому щось п'яною мовою, осміхався й ніжно гладив по голові; той слухав п'яне базікання Мулярове, кивав головою й теж усміхався п'яною усмішкою.

— Ну—вашу руку! Поцілуємся!—голосно промовив Муляр і взяв Вову в обійми. Дзвінко поцілувалися. За Муляром полізли цілуватися урядник і письмоводитель.

— Тепер уже ти наш?—пристали вони до нього, обнімаючи його.

— Ваш! ваш! чортики ви мої любі!—п'яним голосом, одбиваючись від них, казав Вова.

— А при цій оказії вип'ємо ще!... Дувид!—командував Муляр,—ще дві пляшки та закуски...

Дувид приніс іще дві пляшки горілки. Чарку кинули й дістали шклянку. Налили Вові повну й стали, не зводячи з нього очей, зорити.

Вова взяв шклянку і, не кривлячись, випив до дна...

— Маладець! наш!—загалділи кругом,—тягне по-козацьки!

— На ура його!—хтось крикнув, і зараз Вова почув, як уперся головою в низьку стелю.

В голові у Вови закрутилося, в грудях нудило і що було далі—він уже мало пам'ятав.

Як крізь туман пам'ятав він, що кричали, співали, згадували про якусь куму. Далі зринала в пам'яти обстава якоїсь чепурної теплої хатки, заквітчані сухим зіллям та рушниками икони, стіл, засланий чистою скатертю, вишнівка, і чорнобрива, весела молодиця в червоному очіпкові.

—

Звернуло з півночі. Ніч була тиха, місячна. Гралися по дорозі блискучі искри на снігу; інеєм окутало скрізь дерева. По всіх хатах люде спали.

По сонних вулицях села, збивши шапки на потилицю, вешталися, плутаючи ногами, Вова з Муляром і, щиро обнявшись, п'яними голосами в поперек один одному тягли якусь пісню. Луна йшла по всьому селі.

— Гей, хто там!—почувся голос позаду приятелів,—побережись.

Муляр і Вова розступилися. Мимо них прошуміли сані з гостями, що верталися з веселим гомоном і сміхом від директора.

Вова спинився, і взявшись у боки, прищуреними очима подивився їм у слід.

— І наплю-вать!—промовив він повагом і плюнув через губу.

1910.

PG
3948
V3A15
1915

Vasyl'chenko, Stepan
Vasyl'ovych
Opovidannia

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY